

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

FEMİNİST DÜŞÜNCE SONRASI YAHUDİ KADIN

Yüksek Lisans Tezi

Ruveyda ÖZ

Çorum – 2024

FEMİNİST DÜŞÜNCE SONRASI YAHUDİ KADIN

Ruveyda ÖZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Hesna Serra AKSEL DURMUŞ

Çorum 2024

..... tarafından hazırlanan “.....” adlı tez çalışması .../.../..... tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Rabia MERT

.....

Başkan

Doç. Dr. Hesna Serra AKSEL DURMUŞ

.....

Danışman

Prof. Dr. Mustafa BIYIK

.....

Üye

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile’ın Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Ruveyda ÖZ

FEMİNİST DÜŞÜNCE SONRASI YAHUDİ KADIN

Ruveyda ÖZ

ORCID: 0000-0001-6461-7518

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2024

ÖZET

Yahudi gelenekte, dinin kadının ibadet alanındaki pozisyonuna dair söylemleri cinsiyet rollerinin şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Tora'nın tekvin kitabında geçen kadınların erkeklerin yardımcısı olarak yaratıldığına yönelik pasaj, Yahudi gelenekte kadının hizmetinin tanrıya değil, erkeğe olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla Yahudi kadınlar bu anlayış doğrultusunda, düzenli ibadetlerden, dini liderlikten, Tora okumalarından, dua giysileri olan tefilin ve talliti giymek gibi dini yükümlülüklerden muaf tutulmuştur. Kadının zihnen erkekten daha zayıf yaratılmış olması gibi söylemler de dini alanda kadının geri planda tutulmasına gerekçe gösterilmiştir. Haskala döneminde modern Avrupa kültürünün yayılmasıyla beraber, geleneklerinin kendilerine uygun gördüğü pozisyonun getirdiği sınırlılıkların farkına varan ve bu pozisyondan rahatsızlık duyan Yahudi kadınlar, sosyal hayatta olduğu gibi dini hayatta da cinsiyetler arası eşitliği talep etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda birçok kadın örgütlenmiş ve ses getirici eylemlerde bulunmuştur. Özellikle radikal Yahudilerin verdiği büyük tepkilere rağmen hukuki, siyasi ve akademik yollardan hak mücadelesini yürüten feminist kadın hareketleri sayesinde kadınlara, yüksek sesle Tora okuyabilme, dini öğrenebilme ve öğretebilme, haham veya kantor olabilme imkânı tanınmıştır.

Bu çalışma tarih içerisinde kendini ötelenmiş konumda bulan Yahudi kadınların, geleneksel algıları yıkmak için geliştirdikleri yöntemleri ele almakta ve kadınların bu mücadelesinin Yahudi toplumuna etkilerini tartışmaktadır. Bu amaçla kadınlara özel geliştirilen uygulamalara ve kadınlar için açılan sosyalleşme alanlarına değinilmiş, ardından geliştirilen bu alternatifler dini hayata etkileri bakımından değerlendirilmiştir. Ardından kadınların mücadelesinin en gelenekçi Ortodoks gruplarda dahi neden olduğu değişimlere değinilerek, Yahudi toplumunun bahsi geçen gelişmelerden nasıl etkilendiği analiz edilmiştir. Son olarak eleştirel feminist

düşüncenin argümanlarının Yahudi geleneği yorumlamada nasıl kullanıldığı incelenmiş ve bu doğrultuda ortaya konulan yaklaşımlar ele alınmıştır.

Anahtar Kavramlar: Yahudi Geleneği, Haskala, Yahudi Feminizmi, Eşitlik Talebi, Kadın Hareketleri

Bilim Kodu: 60901

JEWISH WOMEN AFTER FEMINIST THOUGHT

Ruveyda ÖZ

ORCID: 0000-0001-6461-7518

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2024

ABSTRACT

In the Jewish tradition, religious discourses on the position of women in worship play a major role in shaping gender roles. The passage in the Torah's Book of Genesis that women were created to be the helpers of men has been interpreted in Jewish tradition in a way that a woman's service should be to her husband, not to God. Therefore, in line with this understanding, Jewish women were exempted from regular worship, religious leadership, Torah reading, and religious obligations such as wearing tefilin and tallit. Discourses such as the fact that women were created mentally weaker than men were also used as justification for keeping women in the back stage of the religious sphere. With the spread of modernity in Europe during the Haskala period, Jewish women, who realised the limitations of their traditional position and felt uncomfortable with this position, began to demand equality between the sexes in religious life as well as in social life. In this direction, many women organised and carried out various actions. Thanks to the feminist movements, which fought for their rights through legal, political and academic means despite the great reactions of radical Jews, women were given the opportunity to read the Torah aloud, to learn and teach religion, and to become rabbis or cantors.

This study examines the ways in which developed by Jewish women, who found themselves in a marginalised position in history, to overthrow traditional perceptions and discusses the effects of this struggle on Jewish society. For this purpose, practices developed specifically for women and socialisation spaces opened for women are examined, and then these alternatives are evaluated in terms of their effects on religious life. Then, the changes sparked by the women's struggle even in the most conservative Orthodox groups are discussed, and how Jewish society has been affected by these developments is analysed. Finally, how the

arguments of critical feminist thought are used to interpret the Jewish tradition is examined and the approaches put forward in this direction are discussed.

Key Terms: Jewish Tradition, Haskala, Jewish Feminism, Demand for Equality, Women's Movements

Science Code: 60901

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim süresince her aşamada desteğini ve zamanını benden esirgemeyerek çalışmamla yakından ilgilenen ve yoluma ışık tutan tez danışmanım Doç. Dr. Hesna Serra AKSEL DURMUŞ'a,

Önerileriyle tezime katkıda bulunan hocalarım Prof. Dr. Mustafa BIYIK ve Doç. Dr. Rabia MERT'e,

Fedakârlıkları ile eğitim hayatımı en iyi şekilde sürdürebilmem için her türlü imkânı sağlayan annem Yasemin ÖZ'e,

Eğitime verdiği önem ve özen sayesinde bana eğitimi sevdiren, bu yolda attığım her adımın en büyük destekçisi olan, babam Yücel Öz'e,

Varlıkları en büyük motive kaynağım olan Enes ve Hüma Kübra ÖZ'e,

Son olarak da, hayatımın her evresinde olduğu gibi Yüksek Lisans eğitim sürecimde de desteğini esirgemeyen ve hayattaki en büyük şanslarımdan birisi olan amcam Sinan ÖZ'e gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Ruveyda ÖZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER	Error! Bookmark not defined.
SİMGELER VE KISALTMALAR	Error! Bookmark not defined.
GİRİŞ.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1.BÖLÜM

GELENEKSEL YAHUDİLİKTE KADIN

1.1.Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın	6
1.2. Dini Alanda Kadın.....	10
1.3. Sosyal Alanda Kadın.....	11
1.4. Evlilikte Kadın.....	15

2. BÖLÜM

FEMİNİZM SONRASI YAHUDİ KADIN

2.1. Yahudi Feminizminin Doğuşu	21
2.1.1. Haskala ve kadın.....	22
2.1.2. Yahudi kadın örgütleri.....	Error! Bookmark not defined.5
2.1.3. İkinci dalga feminizmin Yahudi kadına etkisi	30
2.2. Feminist Yahudi Kadınların Talepleri.....	32
2.2.1. Dini hayata eşit katılım talebi	34
2.2.2. Teolojide eşit temsil talebi.....	38
SONUÇ.....	48
KAYNAKÇA	52

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

Age	Adı geçen eser
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
JFO	Jewish Feminist Organization
JOFA	Jewish Orthodox Feminist Alliance
NCJW	National Council of Jewish Women
Vb.	Ve benzeri
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Her dinde olduğu gibi Yahudilikte de insanlara atfedilen anlam ve değerler kutsal metinlere referans vererek belirlenmiştir. Dolayısıyla Yahudilikte kadın ve erkeğin konumunun belirlenmesinde, inandıkları dinin öğretileri önemli rol oynamaktadır. Örneğin kadınların yaratılış itibarıyla erkeklerden zayıf olduğu gibi dini söylemler, her iki cinse farklı değerler ve görevler verilmesini gerekçelendirmek için kullanılmış, kadınların dini, sosyal ve kamusal alandaki statüsünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Konumu dini referanslar ile şekillendirilen Yahudi kadınlar, modern döneme kadar dini eğitimden çok büyük ölçüde mahrum bırakılmış, dini alanda hemen hemen hiç varlık gösterememiştir.

Modern dönemle birlikte Avrupa’da başlayan akıl, bilim ve evrensellik gibi değerler, orada yaşayan Yahudi toplumunda da yeni dönüşümler başlatmıştır. Modernitenin ortaya çıkışını takip eden dönemde kadınların statüsüne dair sorgulamalar, Yahudi kadınların da Yahudilikteki statülerini sorgulamalarına yol açmıştır. Bu dönemin en önemli isimlerinden olan Mary Wollstonecraft ilk defa cinsiyetle ilişkilendirilen akli ve etik standartlara eleştiriler getirmiştir. Geleneksel olarak, kadınlar için gerçek Yahudiliğin, ev içi alanda ailenin maddi ve manevi sağlığını korumak ve devam ettirmek olduğuna inandırılan Yahudi kadınlar, Wollstonecraft’ın açtığı bu yolda kendi sorumluluklarına yeni tanımlamalar getirmişlerdir. Bu doğrultuda hayırseverlik faaliyetlerinin yürütüldüğü dernekler kurmakla işe başlayan ve sosyal alandaki görünürlüklerini artırmayı başaran kadınlar, ilerleyen dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri’nde Yahudi kadınlar arasında feminist bilincin oluşmasını sağlayacak sürecin temellerini atmışlardır.

Batı’da liberal ve Hristiyan kadınlar arasında yayılan feminist düşünce kısa sürede Yahudi kadınları da etkilemeye başlamıştır. Kendisini “öteki” konumunda bulan kadınlar, Yahudi dini uygulamalarına yönelmiş, Tora, Halaka ve dua metinlerini incelemişlerdir. Kadınları “öteki” yaparken erkekleri “özne” kılan ve bunu kutsallıkla ilişkilendiren temel varsayımların, dini otoritelerini nereden aldığını sorgulamışlardır. Bu şekilde kadını dini alana dâhil etmek için başlatılan sorgulamalar zamanla Yahudi kadın deneyimlerini de içeren alternatif bir Yahudilik şekillendirmeye doğru evrilmiştir.

Bu süreçte kadının konumunda önemli değişiklikler ve dönüşümler yaşanmıştır. Örneğin, tarih boyunca dini ritüellerden muaf tutulup ev içi rollere yönlendirilen Yahudi kadınlar, daha fazla eğitim hakkına erişebilmiş, modern toplumun sunduğu fırsatlardan haberdar olabilmiş ve dini geleneklerin ataerkil yapısını sorgulamışlardır. Aldıkları eğitimlerle toplumsal ve dini liderlik pozisyonuna ulaşabilen kadınlar, Yahudi topluluklarının da ötesinde daha geniş feminist hareketlerde aktif olarak yer almış ve cinsiyet eşitliği, kadın hakları, şiddetle mücadele gibi konularda çalışmalar yürütmüşlerdir. Bununla birlikte Yahudi feminist teologlar, kutsal metinlere yeni yorumlar getirmiş, kadınların dini alanda daha aktif ve eşit rol almalarını

savunmuş, Yahudi hukukunda reforma gidilmesini talep etmişlerdir. Sonuç olarak feminist düşünce ile Yahudi kadınların dini, sosyal ve ekonomik alanlarda ikinci plana itilmesi veya ötekileştirilmesi eleştirilmiş ve bunun değişmesi talepleri yükselmiştir. Diğer bir ifadeyle, feminist düşüncenin, hem Yahudi toplumu içerisinde hem de daha geniş toplumsal bağlamda, beraberinde getirdiği değişimler Yahudi kadının konumunu derinden etkilemiştir.

Ülkemizde son yıllarda feminizm ve din konuları hakkında akademik çalışmalarda bir artış olmasına rağmen feminizm ve Yahudilik konusunda kapsamlı çalışmalara rastlanmamıştır. Literatürdeki söz konusu araştırmalar, genel olarak kadın prolemleri üzerinde tartışmalar yürütürken, feminist düşüncenin dini gelenekler içinde yer alan kadınlar üzerindeki etkisine dair çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Literatürdeki, Yahudi kadınlarda feminist bilincin nasıl uyandığına, bunun sonucunda kadınların neler talep ettiğine ve ötekileştirici geleneksel uygulamalara karşı ne tür çözüm önerileri geliştirdiklerine dair boşluk, bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Bu çalışma, feminist düşüncenin Yahudi kadının rolüne etkilerini incelerken, akademik çalışmalarda ve feminist eleştirilerde en çok üzerinde durulan konuları esas alacak ve belirli sınırlar dâhilinde ilerleyecektir. Yahudi kadının bütün Yahudi geleneğindeki konumunu detaylı bir şekilde incelemek çalışmamızın sınırlarını aşacağından, Yahudi feministlerin en çok odaklandıkları konular üzerinden bir kapsam oluşturulmuştur. Çalışmanın coğrafi sınırları, feminizmin ilk dalgasının başladığı Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail gibi Yahudi nüfusunun yoğun olduğu bölgelerdir. Bu iki bölgenin seçilmesinin nedeni, orada yaşayan Yahudi topluluklarının sosyo-politik yapılarının daha iyi gözlemlenebilmesi ve feminist hareketlerin bu bölgelerdeki etkileriyle ilgili bilgilere daha kolay ulaşılabilir olmasıdır. Çalışmanın zaman aralığı, 18. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. 18. yüzyıldan başlanmasının nedeni, bu dönemde Aydınlanma Çağı'nın etkisiyle kadın hakları ve eşitlik konularının tartışılmaya başlaması ve Yahudi kadınların da bu dönemde kendi haklarını savunmaya başlamasıdır. 20. yy'a kadar olan zaman diliminde ise feminist hareketin dünya genelinde yükselişe geçmesi ve özellikle çalışmanın konusunun odak noktası olan Yahudi kadınlar arasında belirgin etkilerin görülmesi, çalışmada bu döneme odaklanılmasının en önemli nedenlerindendir.

Metodolojik anlamda, araştırmada nitel yöntemler kullanılmış ve Yahudi kadınların kişisel deneyimlerini, konumlarının tarihsel süreçteki değişimlerini detaylı bir şekilde anlamak ve anlatmak hedeflenmiştir. Ancak mülakatlar, nicel veri analizleri ve geniş çaplı anket çalışmaları Yahudi bireylere erişimdeki kısıtlılıklardan dolayı bu araştırmanın metodolojik sınırlarının dışında bırakılmıştır. Türkiye'de Dinler Tarihi alanında yaygın olarak kullanılan deskriptif, fenomenolojik ve karşılaştırmalı yaklaşıma, ulaşılan içeriklerin sentezlenmesi ve çalışmamızın metninin meydana getirilmesinde başvurulmuştur. Çalışma metni oluşturulurken kullanılan yöntemlerle, yargılamadan, derinlemesine analiz yaparak, dönemsel farklılıkları karşılaştırarak, konuyu kapsamlı ve dataylı şekilde ele almak önceliğimiz olmuştur. Böylece,

Yahudi kadının konumu ve tarihsel süreçte feminist düşüncenin kadının rolüne etkisinin izlediği seyri ortaya koymak amaçlanmıştır.

Feminist düşüncenin Yahudi kadının konumuna etkilerini ele alan bu çalışmada, mümkün olduğunca birincil kaynakların kullanılmasına özen gösterilmiştir. Geleneksel Yahudilikte kadınlarla ilgili yaklaşımları inceleyen, Liliana Vana'nın yazdığı, Mehmet Aydın'ın çevirisini yaptığı *"Yahudilik'de Kadın: Epitroposluk - Kadın Dua Grupları - Evlenme "* isimli kitap, çalışmanın birinci bölümünde sıkça başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Bu eser, ilk dönemlerde Yahudi kadının konumuna ilişkin yaygın olmayan bilgiler içermesi ve Yahudi din bilginlerinin Yahudi şeriatine ters düşen görüşlerini eleştirel bir bakış açısıyla ele almasından dolayı çalışmamıza katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Paula Hyman'ın *"Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women"* kitabından hareketle, kültürel etkileşimlerin Yahudi kadının konumuna etkileri ele alınmış ve Yahudi feminizminin tarihsel süreçleri detaylı bir şekilde işlenmiştir. Halaka'daki cinsiyet ayrımcılığına dikkat çekme ve "eş" ve "anne" rollerine eleştiriler getirme noktasında Rachel Adler'in *"The Jews who wasn't There: Halacha and the Jewish Women"* makalesi başvurduğumuz bir diğer önemli kaynaktır. Ayrıca feminizm için Halaka eleştirilerinin önemine değinme noktasında Cynthia Ozick'in *"Notes toward Finding the Right Question"* makalesinden istifade edilmiştir. Ozick bu makalede feminist aktivizm ve analiz için Halaka'yı hedef göstermiştir. Çalışmanın temelini oluşturan bu literatür, Yahudi kadının konumunu anlama, Yahudi kadınların feminizmle etkileşimlerini ve bunların sonucundaki değişimleri değerlendirme noktasında kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur.

Bu tezin amacı, geleneksel olarak erkek egemen bir yapı içinde şekillenen Yahudi kadının konumunun problemlerini ortaya koymak, kadınların geleneksel rollerin baskılayıcılığına karşı verdikleri mücadeleleri incelemek ve Yahudi feminist düşüncenin tarihsel ve güncel bağlamlarda kadının sosyal, ekonomik, dini, hukuki alanlardaki konumuna etkilerini analiz etmektir. Ayrıca, Yahudi kadınların dini ve toplumsal eşitlik taleplerinin nasıl şekillendiğini ve bu taleplerin Yahudi teolojisi ve hukukuna nasıl yansıdığını incelemek de bu çalışmanın önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda ilk olarak geleneksel Yahudilikte kadının konumu, Yahudi kutsal metinleri ve toplumsal yaşam çerçevesinde ele alınmıştır. Feminist düşüncenin yükselişiyle birlikte kadınların önce sosyal, hukuki ve siyasi alanda görünür olmaya odaklanan mücadelelerine, sonrasında ise gelenek içerisindeki anlayışlara getirdikleri eleştiriler ve kadın deneyimlerini de kapsayan yeni bir Yahudi din anlayışı için yaptıkları çalışmalara değinilmiştir. Son olarak da 1990 yılında daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir feminizm için geliştirdiği teorileriyle gündeme gelen Judith Butler'ın, cinsiyet, toplumsal cinsiyet, kimlik kavramlarıyla ilgili fikirleri ve bu kavramlara yönelik analizleri incelenmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, Yahudi kadınların geleneksel rollerini nasıl sorguladıklarını, asırlar boyunca muaf tutulma adı altında alınmadıkları dini alana kendi deneyimlerini nasıl dâhil ettiklerini, kadınlık rollerini nasıl yeniden tanımladıklarını ve Yahudiliğin kadınlar için daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir yapıya evrilmesine nasıl katkı sağladığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu amaç doğrultusunda tez çalışmasının temel problemini aşağıdaki sorular aracılığıyla belirtmek mümkündür: Geleneksel Yahudilikte kadının rolü ve konumu, dini metinler ve uygulamaların yorumlanma biçimlerine bağlı olarak nasıl şekillenmiştir? Yahudi feminizmi, hangi tarihsel dönemlerde ve hangi sosyo-politik olaylar sonucunda önemli dönüşümler yaşamıştır? Yahudi kadınların eğitim ve mesleki hayatlarındaki ilerlemeleri feminist düşünce nasıl etkilemiştir? Feminist çalışmalar, Yahudi kadınların aile içindeki, toplumsal ve dini hayattaki rollerini nasıl dönüştürmüştür? Feminist teologların Yahudi dini metinlerdeki kadın rollerine yönelik eleştirileri ve bu eleştirilerin pratik etkileri nelerdir?

Çalışmanın temel problemlerini oluşturan bu sorular eşliğinde Yahudi feminizminin tarihsel gelişimi incelenecek ve bu dönüşümlere neden olan temel sosyo-politik faktörler analiz edilecektir. Özellikle geleneksel Yahudilikte kadınların aile içindeki konumunu, eğitime erişim olanaklarını, Halaka ve diğer Yahudi kutsal metinlerinde ortaya konulan dindar kadın imajının sınırlılıkları belirlenecek, modern dönemle birlikte başlayan toplumsal hareketlerin ve politik gelişmelerin Yahudi kadının hayatına etkileri ortaya konulacaktır. Bu analizler Yahudi feminizminin, tarihsel süreçteki evriminin ve etkilerinin kapsamlı bir değerlendirmesini sunacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde cevap aranan temel problemleri oluşturan ilk soru esas alınarak Yahudi kutsal metinlerinde kadınların toplumdaki konumlarını belirleyen tarihsel anlatılardan örneklerle yer verilmiştir. Dönem dönem Yahudi toplumunda değişen kadın algısı ortaya konulmuş ve dini metinlerde geçen kadına yönelik olumsuz ifadelerle değinilmiştir. Ardından biyolojik farklılıklarından yola çıkarak, kadınlara yüklenen necis algısının, nasıl kadınları dini ve sosyal alandan uzaklaştırmak için kullanıldığı incelenmiştir. Kız çocuklarının doğdukları andan itibaren bir endişe kaynağı olarak görülmesinin sebepleri ve yakın bir döneme kadar politik güç merkezlerinin kadınları kamusal alanlarda kabullenememesinin örnekleri ele alınmıştır. Bununla birlikte antik dönemde bilinenin aksine Yahudi kadınların, hayatın pek çok alanında aktif konumda olduklarına değinilmiştir. Miladi III. asırda hukuk otoriteleri tarafından tekrar yasal düzenlemelere gidilmesi sonucunda cinsiyetçi tavırların yol açtığı problemler gündeme getirilmiştir. Sonrasında Yahudi kadınların ibadete katılamamalarının arka planındaki zihniyetten, evlilik - boşanma konularındaki cinsiyetçi yaklaşımlardan ve günümüzde halen devam eden aguna probleminden bahsedilmiştir. Ele alınan bu konular belirlenirken, özellikle feminist eleştirilerin odaklandığı konular seçilmiş, böylece feminist düşüncenin getirdiği eleştirileri ele almak için bir zemin oluşturulmuştur.

İlk bölümde Yahudi kadınların eleştirilerinin odağında olan geleneksel kadın statülerine değinildikten sonra, ikinci bölüm çalışmanın cevap aradığı sorular doğrultusunda organize edilmiştir. Tezin ikinci bölümünde feminizmin din ile olan ilişkisi ortaya konulmuş, modern dönemle birlikte başlayan Haskala akımının Yahudi kadınların konumuna etkisi tartışılmıştır. Bu bağlamda, Yahudi kadınların geleneğe ilk karşı çıkışları olarak düşünülebilecek Yahudi kadın örgütleri ve kadınların bu doğrultudaki çalışmaları kronolojik bir sıralama dâhilinde

incelenmiştir. Yahudi kadınlar tarafından kurulan yardımlaşma kurumları, kadınların sosyal hayata katılımlarını meşrulaştırma görevi görmüş ve sosyal hayata giriş noktasına dönüşmüştür. Tarihsel bağlamlar göz önünde bulundurulduğunda, 18. yüzyılda Avrupada başlayan Aydınlanma ideolojisinin kısa zamanda Yahudileri de etkilediği, özellikle Haskala hareketi ile birlikte, kız çocuklarının eğitime ulaşma sürecinin hızlandığı görülmüştür. Modern döneme kadar eğitimden uzaklaştırılan kadınların, eğitim fırsatına sahip olduktan sonra, Yahudi toplumunda benimsenen “yaratılış gereği kadınların kapasitesinin yetersiz olduğu” düşüncesini sorgulamaya başladığı görülmektedir. Bu modernleşme sürecinin, entelektüel kadınların sayılarındaki artışın ve kadınların taleplerinin temelini attığı görülmüştür. Bununla birlikte kadınların ilk defa kamusal alanda aktif görev alabilme, sinagoglardaki ibadetlere katılabilme, haham-kantor olabilme gibi taleplerine nasıl eriştiklerine de değinilmiştir. Başlangıçta eşit erişim peşinde olan Yahudi kadınların, daha sonraki evrede, “dâhil edilme” nin ötesine geçip Yahudi kadınların deneyimlerini de kapsayan bir dini bakış geliştirmeye dair talepleri üzerinde durulmuştur. Daha açık bir ifadeyle kadınların sosyal ve dini alanda varlıklarını artırdıktan sonra, yaşadıkları sorunların temelini oluşturduğunu düşündükleri Tora’ya yönelerek, tanrı inancı ve Musa’nın rolü gibi temel inanç ve değerleri sorgulamaya başladıklarına dikkat çekilmiştir. Rachel Adler, Judith Plaskow, Blu Greenberg, Cyntia Ozick gibi Yahudiliği feminist bakış açısıyla yeniden inşa etmek isteyen kadınların, dini metinlere getirdikleri eleştiri ve alternatif okuma önerilerinden oluşan akademik çalışmaları ve bu çalışmaların Yahudi toplumunu ne derecede etkilediği ortaya konulmak istenmiştir. En nihayetinde feminizme farklı bir soluk getiren Judith Butler ve kuir teorisi bağlamında Butler’ın önerileri incelenmiştir.

1. BÖLÜM

GELENEKSEL YAHUDİLİKTE KADIN

Geleneksel Yahudilikte kadının konumu, öncelikle Tanah, Talmud ve Rabbani literatür ile şekillenmiştir. Bu konum, sonrasında tarihi süreç içinde değişmiş ve çeşitli Yahudi mezheplerinde farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Farklı dönemlerdeki ve bölgelerdeki şartlar, kadınların statüsünü belirleyen en önemli etkenler olmuştur. Bunun yanı sıra Antik dönemden itibaren, Yahudilerle ortak yaşam alanını paylaşan farklı kültürlerin kadına bakış açıları, Yahudi kadının konumunu şekillendirmede büyük rol oynamıştır. Kadınların daha fazla değer gördüğü ve daha fazla haklara sahip olduğu toplumlarla birlikte yaşama tecrübesi edinen Yahudi toplumlarında kadınların statüsü olumlu yönde etkilenirken, kadınların değersiz görüldüğü ve sınırlı haklara sahip olduğu toplumlarla olan birlikte yaşam tecrübesi, Yahudi kadının statüsünü olumsuz yönde etkilemiştir. İçinde yaşanılan toplumsal bağlamdan bağımsız olarak, Yahudi dini kaynaklarındaki cinsiyetler arası hiyerarşiye işaret eden baskın temalar, kadınları, erkeklerden daha az hakka sahip olduğuna (dini, sosyal ve hukuki açıdan) inandırmış, asli görevlerinin eş ve annelik olduğunun altını çizmiştir.¹

1.1. Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın

Yahudi kutsal metinleri yazılı ve sözlü olmak üzere iki başlık altında ele alınır. Yazılı kutsal metinler; Tora, Neviim ve Ketuvim kitaplarından oluşur. Sina Dağı'nda Musa'ya yazılı kutsal metinlerle beraber verildiğine inanılan fakat daha sonra kaleme alınan sözlü kutsal metinler ise Mişna ve Gemara kitaplarından oluşur.² İbn Meymun (Maimonides) sözlü metinlerin de tıpkı yazılı metinler gibi hiçbir değişikliğe uğramadığını, Mişna ve Gemara'nın Tora'nın tefsiri olduğunu belirtir. Dolayısıyla sözlü kutsal metinleri en az yazılı kutsal metinler kadar bağlayıcı görür ve dini referans noktasında başvurulacak kaynaklar arasına dâhil eder. Fakat günümüzde Yahudi mezheplerinin tümünün sözlü metinleri bağlayıcı olarak kabul ettiği söylenemez.³ Sözlü metinlerden sonra, Midraşlar'ın MS 70 yılında mabed yıkıldıktan sonra Yahudi dini literatürüne kazandırılmaya başlandığı bilinir. O dönemlerde kutsal metinlerin mecazi ve sırlı yapısı metinleri anlamlandırmada boşluklar yaratmış ve buna binaen Yahudi kutsal metinlerinde farklı yorumlamalara gidilerek Midraşlar yazılmıştır.⁴ Bu yorumlama faaliyeti ile Yahudi dini literatürünün bir kısmını oluşturan bu kutsal metinler ve onları yorumlayan din bilginleri Yahudi kadının konumunu belirleyen temel otoritelere dönüşmüştür.

¹ Saime Leyla Gürkan, "Yahudilikte Kadın", *İbrahimi Dinlerde Kadın* (İstanbul, 2021), 7-8.

² Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021), 139.

³ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 155.

⁴ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 165-166.

Yahudi kutsal metnlerinin temelini teşkil eden Tanah'ta geçen kadının toplumdaki konumuna dair kıssalar, tarihsel anlatılar Yahudi toplumu tarafından önem atfedilen metinlerdir. Çünkü bu anlatılar Yahudi pratik hayatına yansır ve kadın-erkek rollerinin şekillenmesine yol açar. Fakat kutsal metinler peyderpey yazıldığı için, bu süreçlerde dönemsel ve çevresel faktörlerin de etkisiyle o günün şartlarından bağımsız yazıldığı söylenemez. Elohist metinlerdeki eşitlikçi bakış açısının, Yahvist metinlerde görülmemesi bunu destekler niteliktedir. Bu nedenle Krallık öncesi ve Krallık sonrası dönemde kadın algısına dair farklı yaklaşımlara rastlanmaktadır.⁵ Örneğin Tora'nın yaratılış bölümündeki Yahvist metinlerde, Tanrı'nın insanı kendi suretinde erkek ve dişi olarak yarattığından söz edilirken, Tanrı kadını ve erkeği aynı anda muhatap almıştır. Bu ifadeleri kadın ve erkeğin statü farkının gözetilmediğinin göstergesi olarak yorumlamak mümkündür.⁶ Buna rağmen Yahvist metinlerde geçen yaratılış kıssasında, yer ve gök yaratıldıktan sonra ilk Âdem'in yaratıldığı, sonrasında ona yardımcı olsunlar diye yerdeki hayvanları ve gökteki kuşları yarattığı fakat bunların hiçbirinin Âdem'in yalnızlığına çare olmadığı gerekçesiyle Âdem'in kaburga kemiğinden kadını yarattığından söz edilir.⁷ Dolayısıyla kadının en son yaratılması, erkeğin bedeninin bir parçasından yaratılması ve erkeğin hizmetine tahsis edilmesi kadına dair algıların olumsuz yönde şekillenmesine sebebiyet vermiş ve kadının günlük yaşamda, gerek bedensel gerekse toplumsal ve dinsel anlamda erkeğe göre ikincil seviyede konumlandırılmasına yol açmıştır.

Tanah'ta kadına yönelik olumsuz ifadelerin yer aldığı ve özellikle kadının zarar verici yönlerini vurgulayan diğer bir bölüm de Ahav ve İzavel'in anlatıldığı kıssadır. Bu kıssaya göre Ahav, kendi sarayının yanındaki Yizrelli Navot'un bağına talip olmuştur. Fakat o bağ, Navot'a Atalarından miras kaldığı için satmak istememiştir. Bunun üzerine eve gelen Ahav, eşine durumu anlatmış ve eşi de Ahav'a endişelenmemesi gerektiğini söylemiştir. Sonrasında İzavel yaşadıkları kentin ileri gelenlerine Ahav'ın mührünü kullanarak Navot'un Tanrı'ya ve Kral'a sövdüğüne dair yazdığı mektuplarla Navot'a iftiralar atmış ve Navot'un taşlanarak öldürülmesini sağlamıştır. Böylece bağın yeni sahibi Ahav olmuştur.⁸

Buradaki kadın figürü İzavel, hile yapan, erkekleri kışkırtan, attığı iftiralarla masum bir adamın ölmesine sebep olan, kısacası tüm gayrı ahlaki niteliklere sahip, topluma karşı tehlike yaratan ve zarar veren bir kadın olarak sunulmuştur.⁹ Diğer yandan Yeşeya kitabında, Tanrı'nın azabı karşısında Mısırlılar'ın "kadınlar" gibi korkacakları ve titreyecekleri ifadelerine yer verilmiştir.¹⁰ Yine aynı kitapta "Ey falcı kadınların çocukları, fahişelik ve zina edenlerin soyu..."¹¹ ifadeleri ile Yeremya'da geçen, Babilliler'in ürkek kadınlar gibi korktuklarını ve

⁵ Fatih Eroğlan, "Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın", *Her Dem Kadın (Kutsal Metinler ve İslâmî İlimlerde)*, ed. Dr. Gülşen İstek (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 16-18.

⁶ Yaratılış 1/27.

⁷ Yaratılış 2/4, 18-22.

⁸ 1.Krallar 21/1-13.

⁹ Eroğlan, "Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın", 25.

¹⁰ Yeşeya 19/16.

¹¹ Yeşeya 57/3.

savaştan vazgeçtiklerini anlatan metinler dikkat çekicidir.¹² Bu ifadelerde kadınların korkaklık ve zayıflıkla bağdaştırıldıkları, aynı zamanda aşağılayıcı işlerle anıldıkları görülür. Kıssalarda “baştan çıkaran kadın” motiflerinin yinelenmesinin yanı sıra Sara ve Hacer’in kıssasında olduğu gibi hemcinslerin birbirlerini çekemediği kıskanç kadın karakterleri de vurgulanır.

Mağarada yaşayan Lut’un kızlarının, çevrelerinde erkek olmadığı için babalarına şarap içirerek uyuttukları ve sonrasında ondan hamile kaldıklarıyla ilgili Lut ve Kızları kıssasında aile kurumunu, ahlaki değerleri hiçe sayan kadın örneklerine rastlanır. Tamar’ın, kayınpederini kandırarak onunla birlikte olması kıssası da kadını sapkın ve daima kötülük planlayan bir karakterislikle tasvir eder. Tüm bu metinler göz önünde bulundurulduğunda kadınlar, çeşitli kötülüklerin ve ahlaksızlıkların müsebbibi olarak konumlandırılmıştır.¹³

Kadının varlığı, erkekler için bir tehdit unsuru olarak anlatılmıştır. Yeşeya kitabındaki “Çocuklar halkımı eziyor, kadınlar (tefeciler) onu yönetiyor. Ey halkım sana yol gösterenler seni saptırıyor, yolunu şaşıyorlar.”¹⁴ ifadelerinde de görüldüğü üzere “kadın” ve “tefeci” kelimesi aynı anlamda kullanılabilmiş, toplumu için tehdit unsuru olan bir kadın figüründen bahsedilmiştir.

Kadının yöneticiliğine dair olumsuz bir yaklaşım sergileyen Tanah, İsrail halkının yöneticisi olan Deborah’dan bahsederken, diğer kadınlarda olduğu gibi kusurlu bir kadın portresi çizmemiştir. Tanrı ile güçlü bağ kurması, ona karşı itaatkâr olması, inançlı ve halkı için savaşan bir hâkim (veya peygamber) olması gibi yönleriyle, daha önce verdiğimiz İzavel örneğindeki yönetici kadın pozisyonunun çok ötesinde, bilge, kurtarıcı, cesur, bir kadın olarak tanımlanmıştır. Buna rağmen Yahudi din bilginlerinin Deborah ile ilgili düşünceleri, Tanah ile aynı paralelliği göstermez. Yahudi din bilginleri, Deborah’ın kendini yüceltici sözler söylediği bahanesiyle onu kibirli bulmuşlar ve bu yüzden peygamberlik ruhunu kaybettiğini iddia ederek, kadınlara yönelik olumsuz bakış açılarını Deborah üzerinden de devam ettirmişlerdir.¹⁵

Kadınların bazı biyolojik farklılıklar taşıması da, özellikle kadının dini alanda konumunu etkileyen bir diğer unsur olmuştur. Kadınların, “üreme ve dölleme” amacıyla vücudunda meydana gelen fizyolojik bir olay olarak nitelendirilmesi gereken regl dönemleri, pek çok dinde olduğu gibi Yahudilikte de kadının kirli ve necis olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir. Tanah’ta kadının regl gördüğü dönemler ve bunun neticesinde meydana gelen akıntılar kirli bir unsur olarak ifade edilmiş ve bu dönemlerde kadınların oturduğu yere dahi dokunulmaması gerektiği, şayet dokunulduysa dokunan kişinin kıyafetlerini ve kendisini yıkaması gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla kadının kirliliği bulaşıcı bir kirlilik olarak kabul

¹² Yeremya 51/30.

¹³ Eroğlan, “Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın”, 26-29.

¹⁴ Yeşeya 3/12.

¹⁵ Fatih Eroğlan (ed.), “Tanah’ta Örnek Bir Kadın Modeli: Debora Ve Onun Hikayesi”, *Tarihten Günümüze Yahudilik* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2022), 18-19.

edilmiştir. Kadınların regl dönemindeki “murdar” kabul edilen halleri aynı şekilde doğum yapan kadınlarda da geçerli sayılmıştır. Burada dikkat çeken bir nokta vardır. Kız çocuğu doğuran kadın ile erkek çocuğu doğuran kadının kirlilik süreleri birbirinden farklıdır. Erkek doğuran kadının kirlilik süresi yedi gün kabul edilirken kız çocuğu doğuran kadının kirlilik süresi iki hafta olarak kabul edilmiştir. Kız çocuklarının, kadınların kirlilik süresini uzatması, kadınlar ve erkekler arasındaki statü farkını bir kez daha ortaya koymuştur.¹⁶

Ayrıca Talmut’ta kız çocuğu babası olmak, şanssızlık olarak ifade edilmiş ve kız çocuğu doğduktan sonra, babanın hayatında birçok talihsiz durumun baş göstereceği söylenmiştir. Talmud’a göre kız çocuğunun ahlaksızlık yapma, büyüdüğünde büyücülükle uğraşma gibi ihtimalleri söz konusu olması veya evlendiğinde çocuğunun olmaması, bir baba için endişelenmesi gereken bir durumdur.¹⁷ Çünkü Yahudi kutsal metinlerinde geçen “çoğalma” emri, neslin devamı açısından oldukça önemlidir. Bir kadının kısır olması utanç vericidir ve Tanrı’dan gelen ceza olarak değerlendirilir. Dolayısıyla çocuk sahibi olmamak sadece kadın için değil, o kadının babası için de bir noksanlık hali kabul edilmiştir.¹⁸ Dolayısıyla kız çocukları doğdukları andan itibaren büyük bir endişe kaynağı olarak görülmüştür. Ayrıca kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklar, dini düşüncede ve uygulamalarda, kadın ve erkeğin farklı kriterlere tabi tutulmasına sebep olmuştur.

Yahudi kadın hakkındaki olumsuz algılar her ne kadar Tanah’a dayandırılrsa da bilhassa Talmud’un kadın konusundaki yaklaşımı daha serttir. Yahudi din bilginlerinin dini meselelerdeki yorumlarını içeren Talmud, kadını kamusal alandaki çalışma hayatından, eğitim hayatından ve sosyal alandaki birçok faaliyetten soyutlamıştır. Kadına ve erkeğe özel sorumluluklar tayin etmiştir. Erkeklerle kamuya açık alanlar tahsis edilirken kadınlara ev işlerini düzenleme misyonu verilmiştir. Kadınlar kamuya açık alanlara çıkamayacakları için en fazla el becerileriyle ilgili faaliyetlerde bulunmalarına izin verilmiştir.¹⁹ Tanah’ta açık bir bildiri olmamasına rağmen, kadınlara dini eğitim verilmesi yasaklanmıştır. Hatta kadınların dini eğitim alması ahlaksızlıkla bağdaştırılmıştır. Talmut’ta buna dair, kızına ilim öğretmenin ahlaksızlık öğreteceği, bir nevi eğitim alan kızların ahlaksızlığa düşeceği, dini konularda bilgisi artan kızın daha cüretkâr günahlar işlemeye başlayacağı ve bu yüzden bilge kimselere kızlarına Tora’yı öğretmemeleri gerektiği ifadelerine yer verilmiştir.²⁰ Kadınların duygularıyla hareket ettikleri ve heyecanlarına kapılarak Tora’yı tahrip edecekleri belirtilmiştir. Buna ek olarak dini eğitim aldıklarında asli görevleri kabul edilen, eşlerinin ve çocuklarının bakımı ile ev işlerini ihmal edeceği düşünülerek kadınların eğitim alması kabul edilmemiştir.²¹ Kadınların eğitim almaması gerektiğinin gerekçelerinden biri de, düşük zihni kapasiteye sahip olmaları ve bu

¹⁶ Eroğlan, “Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın”, 30-31.

¹⁷ Eroğlan, “Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın”, 48.

¹⁸ Çinpolat, “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, 143-144.

¹⁹ Eroğlan, “Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın”, 44.

²⁰ Hakkı Şah Yasdımın, “Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 109.

²¹ Eroğlan, “Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın”, 48.

yüzden kadına öğretilen Tora bilgisinin boşa gideceğidir.²² Din bilginleri tarafından kadının kendisinin ilim öğrenmesinden eşlerinin ve çocuklarının sinagoga gitmesini sağlamasının, Tora öğretilerini öğrenmelerini desteklemesinin Yahudi kadını daha faziletli kılacağı vurgulanmıştır. Böylece kadın, kendisi dini eğitimlerden mahrum oluyormuş gibi görünse de, eşine ve erkek çocuğuna yardım ettiği için zaten onların kazandığı sevabın ortağı olduğu söylenmiştir.²³ Burada da birçok kez olduğu gibi muafiyet adı altında veya ona verilen görevin daha faziletli olduğu iddia edilerek kadının ikincil konumu pekiştirilmiştir.

Kadınların eğitim alanında ötelenmesinin altında yatan temel sebeplerden birisi de tarih boyunca kadınların fitne unsuru olarak anlatılmasıdır. Yahudi din bilginlerine göre kadınlar, geçmişte çıkardıkları fitnelerle atalarının büyük sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. Bu yüzden kadınlar, erkeklerden uzak tutulmak istenmiş ve konuşmak zorunda olmadıkları sürece birbirleriyle muhatap olmalarına müsaade edilmemiştir. Kadınlar sadece kamusal alanda veya eğitim alanında erkeklerden uzak tutulmamış, sokaklarda da erkeklerin göremeyeceği şekilde konumlandırılmışlardır. Erkeklerin kadınların arkasından gitmesi kesin bir dille yasaklanmıştır. Talmut'ta bu durum, kadınların arkasından yürüyen erkeklerin ahirette nasiplerinin olmayacağı, kadınların arkasından gitmektense bir aslanın arkasından gitmenin daha iyi olduğu şeklinde ifade edilmiştir. Bu yüzden Yahudi erkekler eşleriyle yan yana yürümekten imtina etmiş ve erkekler önde eşler arkada olacak şekilde yürümüşlerdir.²⁴

1.2. Dini Alanda Kadın

Kadınlara karşı yukarıda örnekleri verilen olumsuz, aşağılayıcı ve ötekileştirici bakış açısı kadının konumunu hayatın pekçok alanında etkilemiştir. Bunlardan ilki dini alandır. İlk dönemlerde kadın ve erkeğin aynı alanda ibadet edebileceği anlayışı, sonraki dönemlerde yerini ibadet esnasında kadın ve erkeğin ayrılması gerektiği anlayışına bırakmıştır. Bu nedenle sinagoglarda kadınlara özel bölümler (Ezrat Nashim) yapılmış veya bariyer görevi gören paravanlarla (Mehitzah) kadınların ibadetini gerçekleştirebileceği alanlar hazırlanmıştır. Modern dönemde ortaya çıkan pek çok mezhepte bu durum değişmiş olsa da günümüzde Ortodoks cemaatlerinde hâlâ kadın ve erkeğin ibadet alanları ayrıdır.²⁵

Bununla birlikte toplu ve ferdi yapılan ibadetlerde de kadınlara özel sınırlamalara gidilmiştir. Toplu ibadet için gerekli olan cemaat sayısı on kişidir ve bu cemaat sayısı "minyan" olarak adlandırılır. Kadınlara getirilen kurallara göre, örneğin, sinagogda yedi erkek üç kadın bulunsa dahi o cemaat, kadınlar sayılmayarak yedi kişi kabul edilir ve on sayısına ulaşılmadığı için o

²² Saime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 230.

²³ Pari Alaskarova, *İlahi Dinlerde Kadının Statüsü (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 22-23.

²⁴ Yasdımın, "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler", 105-106.

²⁵ Liliana Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, çev. Mehmet Aydın (Konya: NKM Yayınları, 2013), 56-57.

gün orada bulunan erkekler, cemaatle yapılan ibadeti yerine getiremezler. Bunun yanı sıra ferdi olarak yapılan ibadetlerde de kadınlar üzerinde sınırlamalara gidilmiştir ve günlük yapılan ibadetlerden men edilmişlerdir. Örneğin kadınlar, Tora'dan bir bölüm olan Şema duasını okumaktan, tallit-tefilin gibi dua giysilerini giymekten, yemekten sonra şükür duası yaptıktan muaf tutulmuşlardır.²⁶

Talmud bilgini Yehoshua ben Levi, kadınlar'ın açıktan, sesli bir şekilde Megillah (Purim bayramında okunan bir bölüm) okumalarının zorunlu olduğunu bildirirken, Yahudi hukuk bilginleri, kadının "halka saygı" gereği açıktan Tora okumaması gerektiğini söylemiştir. Bu durum sinagogda ilk ayırt edici uygulamanın başlangıcı kabul edilmiştir. Fransa'da önde gelen Yahudi feminist rabbilerden olan Liliana Vana, bu kararlara binaen Yahudi şeriatı tarafından yasaklanmayan şeylerin bazı durumlarda eril otoriteler tarafından yasaklandığını savunmuştur. "*Dini Görevlerde Kadınların Eksikliği*" makalesinde, Halaka kararların dini emirlerle değil, cinsiyet tutumu ile alındığını dile getirmiştir. Yahudi hukuk bilginlerinin "halka saygı" olarak nitelendirdiği durum ise, Vana'ya göre sinagogdaki cahil erkeklerin, kadınlar karşısında küçük düşmemesi için uydurulmuştur ve erkekleri korumaya yönelik bir çabadan ibarettir.²⁷

Kadınların, mabed ibadetlerinden muaf tutulmasından önce, Sina'da tanrı ile yapılan ahitleşme esnasında sadece erkeklerin muhatap alınması da Yahudi dini geleneğinde kadın ile erkek arasındaki ayrıma kaynaklık etmiştir.²⁸ Dolayısıyla erkeğin Yahudi kimliği her zaman görünür kılınırken, kadınların dini kimliği, hayâ ve tevazuun (tseniyut) göstergesi olarak, ev mahremiyetiyle bağlantılı rollerle kısıtlanır. Yahudi hukukunda özellikle kadınların yerine getirmesi gereken üç emir de kadına verilen bu statünün göstergesidir. Bu üç görev, Şabat mumlarının yakılması (Hadlaka), Şabat için ekmek takdimesinin hazırlanması (Hala) ve regl dönemi sonrasında yapılması gereken temizlik kuralıdır (Nida). Kadınlar düzenli ibadetlere katılamasalar da koşer mutfağında ve evde yapılan kutlamalarda aktif rol alabilmişlerdir. Fakat bu durum kadının dini alandan uzak tutulduğu ve dini statü açısından kadının erkekten daha aşağı konumda olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. Şu halde Yahudi kadının, dini ibadetler esnasında veya tanrı karşısındaki dini sorumluluklarda erkeğin seviyesine çıkması imkânsız görünmektedir.²⁹

1.3. Sosyal Alanda Kadın

Miladi 1. yüzyılda, bilinenin aksine Yahudi kadınlar sadece ev işleriyle veya eğitimle ilgili işlerle sınırlı kalmamış; kamusal, sosyal ve dini hayatta da yer almışlardır. Yahudi kadınlar o

²⁶ Yasdıman, "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşısı Söylemler", 108.

²⁷ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 59-66.

²⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 221.

²⁹ Gürkan, *age*, 231-233.

dönemlerde başkası adına ticari veya butik yöneticiliği yapmışlardır. Bunun yanı sıra başkalarının mülkiyet yöneticiliğini ve ergenlik çağına gelene kadar çocukların miraslarının yöneticiliğini, koruyuculuğunu yapmışlardır.³⁰ Yine o dönemin ileri gelen Yahudi kadınlarından birisi olan Babatha'ya ve ailesine ait olan ve sonraki dönemlerde gün yüzüne çıkan, Roma yönetiminden, kadın yaşamından ve aile ilişkilerinden bahseden el yazmaları da, kadının birinci asırda toplum içinde daha güçlü ve aktif bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.³¹ Babatha arşivlerinde yer alan ketuba örneklerine bakıldığında da evlilik anlaşmasının gelinin babası ve damat arasında değil de kadın ve erkek arasında yapıldığı ve kadının eş olarak alınması durumunun “satın alma” gibi onur kırıcı bir ifadeyle yansıtılmadığı, hayatı birleştirme anlamındaki daha olumlu ve eşitlikçi ifadelerle yer verildiği görülür.³²

Babatha arşivinde bulunan bu ketuba örneklerinin aksine kadının eş olarak alınması durumu, Tanah'ta “bir şeyi alma” anlamındaki “lakah” fiiliyle ifade edilir. Tanah'ın Ketuvim kitabında yer alan Rut kitabında “satın alma” anlamına gelen “kanah” fiili de kullanılmıştır.³³ Bu ve buna benzer Yahudi kadının imajını zedeleyen ifadelerin, Yahudi geleneğinin daha erken dönemlerinde yaşamış kadınların imajını yansıtmadığı iddia edilmiştir. Yahudi geleneğine feminist bir bakış açısıyla yaklaşan bazı kadınlar, zamanla Halaka dahilinde yapılan yorumlar sonucunda Yahudi kadının konumunun kötüleştiğini savunmuştur. Dolayısıyla kadına dair Yahudi şeriatının yasaklamadığı görevlerin, Yahudi hukukçular tarafından engellendiği düşünülür.³⁴

İlk asırda kadının toplum içinde daha etkin olduğuna dair yorumları desteklemek için kullanılan argümanlardan birisi de kadınların “epitropoi” olarak atanabilmesidir. Yunanca kökenli bir kelime olan Epitropos, koruyucu ve yönetici pozisyonlarına karşılık gelen bir kelimedir. İbrani hukukuna bakıldığında da Epitroposlar, mülkiyetin yöneticisi ve koruyucusu olarak belirtilmişlerdir. Epitroposlar ya başkasının malının sorumluluğunu alırlar veya yetim kalan çocukların menfaatlerini gözetir onların mallarının koruyuculuğunu ve yöneticiliğini üstlenirler. Epitroposlar'ın göreve atandıktan sonra yaptıkları yemin metinleri incelendiğinde, kadın ve erkek ayrımı yapılmadan, liyakat esas alınarak herkesin eşit şartlarda yemine tabi tutulduğu görülür. Bu da dönemin Yahudi kadınlarının erkeklerle aynı haklara sahip olduğunun ve aynı düzenlemelere tabi tutulduğunun göstergesi olarak kabul edilir.³⁵

Miladi III. asrın ortalarına kadar Epitropos kadınlar görevlerine dair olumsuz bir müdahaleyle karşılaşmamış ve dış dünyada kendilerine yer edinebilmişlerdi. Yahudi şeriatı miras konusunda kadınların aleyhine bir tutuma sahip olsa da, Yahudi erkekler, kendi mülkiyetlerinden eşlerinin yararlanabilmesi adına bağışlama yolu ile mal varlıklarının

³⁰ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 49.

³¹ Dinç, “Babatha'nın Arşivi: Roma İmparatorluğu'nda Bir Yahudi Kadının Hikayesi ve Ketuba Örnekleri”, 287.

³² Dinç, “Babatha'nın Arşivi: Roma İmparatorluğu'nda Bir Yahudi Kadının Hikayesi ve Ketuba Örnekleri”, 280.

³³ Gürkan, *Yahudilik*, 219.

³⁴ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 21.

³⁵ Vana, *age*, 22-30.

yönetimini eşlerine bırakıyorlardı. Böylece kadınlar ve kız çocukları, evde asıl varis olarak görülen erkek çocuklar olsa dahi mirastan faydalanabiliyorlardı. Bu bağışlama akdi uygulaması, 250 yıllarında Babilli Amora Shemuel'in çıkardığı kararname ile yasaklanmıştır. Böylece Yahudi kadınlar, mülkiyet sahibi unvanını geride bırakmış, dolayısıyla Epitropos görevlerinde yalnızca vekil konumunda bulunabilmişlerdir. Shemuel'in, mirasın kadınlarda değil de erkeğin elinde merkezileşmesini istemesi, sonraki dönemde Yahudi kadına dair cinsiyetçi yaklaşımların temelini oluşturmuştur. Akabinde hahamlar mahkemesi, Yahudi erkeklerin eşlerini ölmeden önce Epitropos olarak atamalarının haricinde hiçbir Yahudi kadını mahkeme tarafından Epitropos olarak atamayacaklarını ilan etmiştir. Kadınlar sadece kamusal alanda değil dini alanda da benzer bir süreçle sahip oldukları hakları kaybetmiştir. Örneğin, bir zamanlar Tora okumak için zorunlu olan düzenli okuyucular'ın (quorum) üyesi olabilen ve halk içinde yapılan Tora okumalarına katılabilen kadınlar, Yahudi hukukçuların, kadınların halk içinde Tora okumayacaklarına dair koyduğu yeni kurallar neticesinde, dini alandan da soyutlanmışlardır.³⁶

Sonuç itibarıyla miladi birinci asırda Yahudi kadınlar Epitropoi olarak atanabilmişler ve erkekler gibi karar verici pozisyonlarda bulunabilmişlerdir. Mülkiyet yönetimi, sebzecilik, doktorluk, ebelik, finans ve ticaret işleri gibi birçok görevi üstlenmişlerdir. Böylece ekonomik alanda yer edinebilmişlerdir. Dönemin Yahudi kadınlarının kamusal alanda üstlendiği bu görevlerin tümü, hukuk otoriteleri tarafından bizzat düzenlenmiş ve kabul edilmiştir. Bu doğrultuda denilebilir ki, o dönemde Yahudi kadınlar sorumluluk almaya ehil, bu sorumlulukların üstesinden gelebileceği zekâyâ ve yeteneğe sahip bireyler olarak görülmüşlerdir. Fakat sonraki dönemlerde Yahudi hukukçular tarafından kadınların aleyhine olacak yasal değişikliklere gidilmiştir. Hukukçuların sergilediği bu cinsiyetçi tavır, kamusal alanlardan, dini alandan kadınların soyutlanmasını sağlayarak Yahudi kadının statüsüne dair önemli problemlerin ve tartışmaların günümüze kadar devam etmesine yol açmıştır.

Sonraki dönemde de kadınların kamusal alanda yer alıp almayacağı meselesi, Yahudi geleneğinde ihtilaf yaratan bir konu olmuştur. Kadının kamu hayatında varlık gösteremeyeceğine dair referans noktaları genellikle Talmud'a dayandırılmakla beraber kadınların kamusal alanda yer edinmeyeceği, ilk olarak Musa Bin Meymun'un (Maimonides) Mişne Tora eserinde geçen "Krallığın başına bir kral koyacaksın, kraliçe değil." şeklinde ifade edilmiştir. Bu eser Yahudi Geleneğinde Talmut'tan sonra en sık başvurulmuş kaynak olduğundan³⁷ kadın algısının şekillenmesinde de son derece etkili olduğunu söylemek mümkündür. Musa bin Meymun kamu görevlerine kadınların getirilmemesi gerektiğini, hiçbir Halaka kaynağını referans göstermeden kral'ın atanması kuralı çerçevesinde açıklamıştır. Fakat yapılan araştırmalarda, Musa Bin Meymun'dan önceki poseqimlerin (Yahudi şeriatçılar) kadının kamusal alanda çalışamayacağına dair söylemlerine rastlanmamıştır. Maimonides

³⁶ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 33-48.

³⁷ Cihat Şeker, "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı / Ahlakı", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/44 (2015), 250.

öncesi dönemde kadınların kamu görevlerine atanması noktasında herhangi bir sıkıntının olmadığı ortaya konulduktan sonra da, bu tespitlerin pratik hayata bir etkisi olmamıştır. Dolayısıyla kadınların konumu hakkındaki gelenekselleşmiş algılar devam etmiştir. Musa Bin Meymun gibi düşünmeyen poseqimler, sonraki Yahudi din bilginleri arasında kamusal alanda kadının konumuna dair farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Musa Bin Meymun'un metnini referans alan Yahudi din bilginleri, kadınların kamusal alanda görev almalarını yasaklarken bazı Yahudi şeriatçılar kamusal görevlerde ayrıma giderek kadınların iktidar gerektirmeyen kamu görevlerinde çalışabileceğini söylemişlerdir. İktidar ve otorite alanında kadının, her zaman için yetersiz olduğu ve duygularından bağımsız hareket edemeyeceği öne sürülmüştür. Bunun dışındaki kamusal alanlar kadınların çalışabileceği ideal ortamlar olarak belirlenmiştir. Çünkü kadınlara verilen bu ikincil görevler erkeklerin iktidarını tehlikeye atmayan görevlerdir.³⁸

Fakat kadınların ikinci görevlerde yer alması dahi 1995 yılına kadar İsrail'de polemiğe sebep olmuştur. Örneğin kaşerut denetlemesi yapma, sinagoglara maddi destek sağlama, evlenme, mikve gibi işleri yürüten İsrail devletinde her belediyede bulunan "Dini İşler Konseyi" (Mo'atzah Ha-Datit) önemli politik bir güç merkezidir. Dini İşler Konseyi farklı muhitlerden gelen, dindar ve bilgin üyelerden oluşur. Bu üyeler bilgin olarak nitelendirilse de özel bir diplomaya sahip olmayan, bulunduğu çevrelerden aldıkları bilgilerle eğitimlerini tamamlayıp atanan kimselerdir. İlk defa 1986 yılında Yeruham şehrinin Dini İşler Konseyine dindar bir kadın olan Le'a Shakdiel atanmıştır. Bu atama hahamlar arasında tartışma konusu olmuş, Le'a Shakdiel'in görevden alınması için protestolar başlamıştır. İsrail Yüksek Mahkemesi Shakdiel'in görevinin henüz birinci yılında, 1987'de atamasını durdurarak görevine son vermiştir. Dini İşler Konseyi, Yahudi Dini Mahkemesi dahi değilken kadınların istenmediği alanlardan olmuştur. Rabbani mahkemelerde Yahudi din bilgini statüsünde ve iş yapma belgesine sahiplik noktasında da kadınlar için aynı problemler ile karşılaşmıştır. Kadınlar, rabbani mahkemelerde görülen davalarda Yahudi bilgini/hukukçusu olarak yer almak istemişlerdir. Fakat bu isteklerini yasaklayan açıkça bir kanun olmamasına rağmen, Yeşiva (Yahudi Din Okulu) eğitiminden mahrum bırakılmışlardır. Böylece gerekli şartları³⁹ sağlayamayan kadınlar Yahudi hukukçusu olamamış ve hemcinslerine yardım etme arzularını yerine getirememişlerdir. Buna rağmen bir şekilde bu koşulları yerine getirebilen kadınların da aynı şekilde istekleri geri çevrilmiştir. Örneğin 1987 yılında ortodoks bir kadın olan Ruth Margaret Nayger, yine Yahudi kadınlar açısından büyük sıkıntılar yaratan get (Yahudi boşanma belgesi) davalarında kadınlara yardım etmek arzusuyla, lisans belgesi için tüm şartları yerine getirirse de Rabbani Mahkemelerde Yahudi hukukçusu olma isteği geri çevrilmiştir.⁴⁰

³⁸ Vana, *age*, 85

³⁹ Yahudi hukukunda lisans belgesi alabilmenin öncelikli yolu, Yeşiva'da en az dört yıl eğitim almaktan geçer.

⁴⁰ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 86-88.

1.4. Evlilikte Kadın

Yahudiler için evlilik ilahi bir emir niteliği taşımaktadır. Tanah'ın Yaratılış kitabında geçen Âdem'in yalnızlığının giderilmesi için Havva'nın yaratılması ifadeleri, Yahudilerde bir erkeğin yalnız kalmaması gerektiği düşüncesine yol açmıştır.⁴¹ Bu durumda kadın ve erkeğin beraber olabilmelerinin en meşru yolu evlenmekten geçmektedir. Yahudilikte evlilik dışındaki her türlü ilişki kınanmış ve bu tarz ilişkileri engellemeye yönelik ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Yahudi kutsal metinlerinde aile hayatına teşvik eden, bekârlığı huzursuzluk olarak niteleyen metinler, aileyi insan hayatının en önemli unsurlarından birisi olarak değerlendirmiştir.⁴²

Eş seçimindeki en büyük rolü, çoğu gelenekte olduğu gibi Yahudilikte de babalar üstlenmiştir. Tora, bu hakkı açıkça babaya vermiştir.⁴³ Dini metinlerde kimi zaman evlilik için kızın rızasının olup olmadığının sorulduğu görülse de⁴⁴ genelde kızların ergenlik yaşına gelmeden ve rızaları alınmadan evlendirildiği örnekler mevcuttur. Hatta kimi zaman kızın hiç haberi olmadan babası tarafından, özellikle savaş gibi kriz durumlarında, başarı gösteren kimse için bir ödül mahiyetinde eş olarak sunulduğu örneklerle de rastlanır.⁴⁵

Yahudiler için evlenecek kızın bakire olması oldukça önemlidir. Kadınların cinsel kimliği olarak tanımlanan bekâret konusu, kadına toplum içerisinde yeni bir statü kazandırır. Bekâretini koruyan kadınlar temizlik, saflık ve sadakatle özdeşleştirilirken, toplumun bu yöndeki beklentilerini karşılamayan kadınlar, kendi arzu ve isteklerine karşı koyamayan iradesiz, baştan çıkaran, ayartan kirli bir cinsel kimliğe sahip kimseler olarak tanımlanmıştır.⁴⁶ Bu toplum içerisinde yaşayan ve bakire olmadığı anlaşılan kadınlar, bunun bedelini hayatlarıyla ödemek zorunda kalmışlardır.⁴⁷

Evli çiftlerin cinsel hayatları, insani duyguların karşılanması olarak görülmüştür. Kadının cinselliğinin bu evliliğin sınırları içinde kalmasını sağlamak adına çok katı mahremiyet sınırları çizilmiştir. Kadınlar daima yabancı gözlerin tacizinden korunmaya muhtaç zayıf varlıklar olarak görülmüştür.⁴⁸ Kadının bedeni gibi sesi de mahrem kabul edilmiş ve tahrik edici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla kadınlar için en uygun yerin ev olduğu belirtilmiştir. Erkekler daha da ileri giderek, eşlerini evde tutabilmek, namuslarını koruyabilmek ve kendilerine ortaklık taslamalarının önüne geçebilmek için evden çıkarken

⁴¹ Neamat Ullah, *Yahudi Hukukunda Boşanma Ve Aguna Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 4.

⁴² Yasdıman, "Yahudi Dininde Ailenin Yeri", 247-248.

⁴³ Vana, *Yahudilik'te Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*, 137.

⁴⁴ Yaratılış 24/57-59.

⁴⁵ I. Samuel 17/25.

⁴⁶ Dücane Demirtaş, "I. Yüzyıl Yahudi Toplumunun Bakirelik ve Mesih İnancı Bağlamında Tarihsel İsa Üzerine Dini Pragmatik bir Yaklaşım", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 2/3 (2019), 45.

⁴⁷ Alaskarova, *İlahi Dinlerde Kadının Statüsü (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)*, 16.

⁴⁸ Muhammed İsmail Hiçyılmaz, *Yahudilik'te Aile Ve Kadın* (Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 58.

kadınların üzerinden kapıları kilitlemişlerdir.⁴⁹ Dolayısıyla kadının payına evde yapılabilecek görevler düşmüştür. Rabbani kaynaklara göre kadının görevi yemek pişirmek, ev süpürmek, çamaşır yıkamak, yatak düzenlemek ve Mişna'da geçtiği üzere özellikle çocuklarının ve eşlerinin eğitime kolaylaştıracak her türlü hizmet olarak belirtilmiştir.⁵⁰

Yahudilikte evlilikten sonraki en büyük beklenti bireylerin çocuk sahibi olmalarıdır. Çünkü tanrı önce erkeği yaratmış, sonra kadını yaratmış ve onlara “çoğalmaları” emrini vermiştir.⁵¹ Yahudi kutsal metinlerinde geçen çoğalmayla ilgili pasajlar toplumda bir keyfiyet değil emir olarak karşılık bulmuştur. Öyle ki çocuk yapmaktan kaçınan erkek, cinayet işleyenle eş tutulmuş, çocuk sahibi olamayan kadınların da, neslin devamını getiremeyeceği endişesiyle evlenmelerinin önüne geçilmiştir. Rabbiler, on yıl içerisinde çocuk doğuramayan kadınların “Yeryüzünü doldur” emrini yerine getiremediği gerekçesiyle, eşleri tarafından boşanmaları gerektiği telkininde bulunmuşlardır. Çocuk doğuramadığı için ilk eşinden boşanan kadının ikinci bir erkekle evlenmesine izin verilmiştir. Fakat ikinci erkek de bu kadından çocuk sahibi olmazsa, o erkeğin de kadını boşaması tavsiye edilmiştir.⁵² Yahudilikte özellikle soyun devamı için erkek çocuk sahibi olmaya büyük önem verilmiştir. Çünkü Yahudi geleneğinde bir adamın soyunu ancak bir erkek çocuk devam ettirebilir ve erkek çocuğuna sahip olmayan bir adam, gerçek anlamda yaşıyor sayılmaz. Öyle ki erkek çocuğunun olmaması bir erkek için hayatı boyunca her türlü çareye başvurmasını gerektiren bir durum olarak görülmüştür.

Soyun devamı sadece yaşayanlar için değil, ölen erkekler için dahi önem verilen bir mesele olmuştur. Eşi hayattayken ona erkek çocuk veremeyen kadından, eşi öldükten sonra kayınbiraderiyle evlenmesi ve ondan bir erkek çocuk doğurarak ölen eşinin soyunu devam ettirmesi istenmiştir. Doğan erkek çocuk biyolojik babasına değil, ölen eski eşin, yani öz amcasının soyuna atfedilmiştir. Rabbani literatür, levirat olarak adlandırılan bu evliliklerle ilgili kadının rızasını göz ardı etmiştir. Hatta ölen eşinin kardeşi ile evliliğe gönülsüz davranan kadına zorla sahip olunabileceğinin ruhsatı verilmiştir. Yaşamın her alanında olduğu gibi levirat evlilikte de erkeğin ve toplumun istekleri kadının rızasından önce gelmiştir.⁵³

Yahudi dini metinlerinde evlilik müessesesi içinde hemen hemen her durumda erkeğe göre dezavantajlı olan kadının ön plana çıkabildiği tek nokta anne olması durumudur. Kutsal metinlerde anneliğe yapılan vurgu, Yahudi kadının bu vasıf ile ön plana çıkarılmasına neden olmuştur. Özellikle tarih içerisinde İsrail halkının yaşadığı soykırımlar sonucu oluşan kayıplar, onların varlık mücadelesi içine girmelerine neden olmuştur. Nesillerini devam ettirmek isteyen Yahudi halkı için annelik vasfı, toplumsal yapının korunması, güçlendirilmesi ve geleneksel

⁴⁹ Yasdıman, “Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşısı Söylemler”, 113.

⁵⁰ Hüseyin Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 124.

⁵¹ Yaratılış 1/27-28.

⁵² Yasdıman, “Yahudi Dininde Ailenin Yeri”, 250-251.

⁵³ Ali Osman Kurt, “Yahudilikte Levirat Evlilik Geleneğinin Tutsak Ettiği Kadınlar”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/17 (2016), 254-256.

mirasın aktarılması açısından önemli görüldüğü için tanrı destekli bir konum olarak nitelendirilmiştir.⁵⁴ Yahudi dini literatüründe bir yanda kadının gayrı ahlaki davranışlar sergilemesinden, zihni yetersizliğinden, cinsel doyumsuzluklarından bahsedilirken diğer yanda evlilikle beraber eşini desteklemesi veya anne olarak ilahilikle ilişkilendirildiği görülmektedir.⁵⁵ Bu durumda olumsuz kadın imgesine bir alternatif olarak toplumsal varoluşun kaynağı olan annelik, kutsal bir motif olarak sunulmuştur. Övgüye layık olanın annelik olduğuna dair vurgu ile kadına karşı oluşturulan olumsuz tavırlar bir nevi yumuşatılmıştır.⁵⁶

Çoğalma emrine engel olan bütün davranışlar Yahudi metinlerinde şiddetle eleştirilmiş ve yasaklanmıştır. Kürtaj, doğum kontrolü ve kısırlaştırma gibi uygulamalar bireylerin isteklerine bırakılmaksızın engellenmiştir. Yahudilikte yalnızca sağlıklı insanların değil, zihinsel engeli olan bireylerin dahi doğum kontrolü, kısırlaştırma ve kürtaj gibi uygulamalara başvurmaları uygun görülmemiştir. Doğum kontrolü ile gebeliğin önüne geçmek kadar kürtaj da Tanah'ın karşı çıktığı davranışlardandır. Kürtaj ancak, bebeğin kesin olarak anneye zarar vereceği ve annenin bebek alındıktan sonra sağlığına kavuşacağı doktor tarafından açıklandıktan sonra kabul edilebilir görülmektedir. Bu sebeple dindar Yahudi kadınlar, fetüsün engelliliği veya yasak bir ilişki sonucu istenmeyen bir gebelik gibi nedenlerle kürtaj yaptıramamakta ve kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olamamaktadırlar.⁵⁷

Yahudi toplumunda evlilik kurumuna büyük önem verilse de, Yahudi Hukuku birtakım gerekçelerle erkeklere boşama hakkı tanımıştır. Boşanma konusunda kadının rızasına ihtiyaç duyulmazken, erkeğin istediği zaman kadını boşamasına veya boşamamasına müsaade edilmiştir.⁵⁸ Boşama inisiyatifinin destek noktasını Yasanın Tekrarı kitabında geçen "Bir adam evlendiği kadında yakışsız bir durum görmesi sonucu ona get yazıp verebilir ve kadını evden kovabilir." ifadeleri oluşturur.⁵⁹ Bu pasaj erkeğin eşini boşama gerekçeleri hakkında bilgi verirken aynı zamanda boşanmanın get ile gerçekleştiğini belirtmiştir. Get, evli olan kadın ve erkek arasında artık hiçbir bağın kalmadığını ortaya koymakla beraber bireylerin başkalarıyla evlenebilmelerine olanak sağlayan bir belge niteliği taşır.

Tora'da boşanmayı gerekli kılan özel durumların örnekleri mevcuttur. Tora'ya göre kadının gayr-ı ahlaki tutumlar sergilemesi erkeğin eşini boşaması noktasında belirleyici ilk husus olmuştur. Yasanın Tekrarı 24:1'de geçen "yakışsız durum" ile ilgili pasaj, bazı Yahudi din bilginleri tarafından kadının suç işlemesi ve erkeğin bu durumdan hoşnutsuzluk duyması şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁰ Genel kanaat bu şekilde olsa da daha önceki dönemlerde yaşayan

⁵⁴ Eroğlan, "Tanah'ta Örnek Bir Kadın Modeli: Debora Ve Onun Hikayesi", 542.

⁵⁵ Saima Leyla Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı", 2012, 644.

⁵⁶ Eroğlan, "Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın", 39-40.

⁵⁷ Çinpolat, "Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi", 149.

⁵⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 227.

⁵⁹ Yasanın Tekrarı 24/1.

⁶⁰ Ullah, *Yahudi Hukukunda Boşanma Ve Aguna Problemi*, 17-18.

Yahudi bilginler, özellikle ahkâm konularında Rabbani literatüre yaptıkları katkılarla tanınan Hillel, Şemmay ve Rabbi Akiva bu konuda görüş ayrılığı yaşamışlardır.⁶¹

Şemmay'a göre "yakışksız durum" ifadesi doğrudan zina anlamı taşımamakla beraber, zina şüphesi barındıran bir ifadedir. Zina şüphesi, Şemmay'ın nezdinde boşama için yeterli bir delil olarak görülmemiştir. Bu yüzden Şemmay, hiçbir erkeğin, karısını başka bir erkekle cinsel bir eylem içindeyken yakalamadığı sürece karısını boşamaması gerektiğini belirtmiştir. "Yakışksız durum" konusuna daha geniş yorumlar getiren Hillel ise, karısını zina ederken yakalayan erkeğin karısını boşama hakkına sahip olduğunu söylemiştir. Bunun yanında Hillel'e göre, karısının yemeği yakması gibi basit hatalar dahi erkek için boşama hakkı doğuran sebeplerden sayılmıştır. Çünkü kadının yemeği yakması, onun için iffetsiz bir eylemdir ve bu iffetsiz eylem ceza gerektirir. Öte yandan yorumlamalarında eril yansımaların daha baskın görüldüğü Rabbi Akiva, bunların da ötesine giderek erkeğin, eşinden daha güzel bir eş adayı bulması halinde eşini boşayabileceğini söyleyerek boşanmanın sınırlarını daha da genişletmiştir.⁶²

Aynı zamanda kadının çocuk sahibi olamaması, sürekli kız çocuğu doğurması, erkeğin cinsel anlamda eşinden kaynaklı tatmin olmadığı beyanı, kadının yüksek sesle konuşması sonucu sesinin komşu tarafında duyulması⁶³ ve kadının dışarda başı açık dolaşması⁶⁴ da boşanma durumunu meydana getiren ve hatta bazen gerekli kılan sebeplerden görülmüştür. Kadın zina yapmasa dahi, hemen hemen erkeği rahatsız eden herhangi bir gerekçe ile eşi tarafından boşanabilmektedir. Diğer taraftan, kadının eşi dolayısıyla cinsel tatminsizlik yaşaması, kadının eşinden hoşnutsuz olması veya erkeğin evlilik dışı ilişkisinin olması gibi durumlar kadınların boşanma gerekçesi olarak kabul edilmemiştir.⁶⁵

Get konusu Yahudi tarihi boyunca kadınların problem alanlarından biri olmuştur. Günümüz şartlarında ketubadaki boşanma maddesinde düzenlemelere gidilse de bunu kabul etmeyen Modern Ortodoks Yahudilikte get konusu hâlâ aşılamayan sorunların başında gelir. Örneğin İsrail devleti her ne kadar kendini laik, demokratik bir devlet olarak tanımlasa da evlenme ve boşanmaların sadece Yahudi yasalarına göre yürütülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶ Bu durumun sebebi İsrail'in içinde bulunduğu sosyal ve politik meselelerden dolayı yazılı bir anayasalarının olmamasına bağlanmıştır. Medeni hukukun olmaması, aile hukukunun dini hukuk üzerinden sürdürülmesine yol açmıştır. İsrail'de evlenmek veya boşanmak isteyen laik-dindar fark etmeksizin tüm Yahudiler, bu isteklerini ancak, erkeklerden oluşan ve dini hukuka göre yürütülen haham mahkemelerince yerine getirebilmektedir. Haham mahkemelerinde

⁶¹ Ömer Faruk Araz, "Rabbani Yahudiliğin Teşekkülü: Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva Ekolleri", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 3/1 (2019), 200.

⁶² Ullah, *Yahudi Hukukunda Boşanma Ve Aguna Problemi*, 18.

⁶³ Muhammed İsmail Hiçyılmaz, *Yahudilik'te Aile ve Kadın* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 80.

⁶⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 227.

⁶⁵ Ruth Halperin-Kaddari - Yaacov Yadgar, "Between Universal Feminism and Particular Nationalism: Politics, Religion and Gender (in)Equality in Israel", *Third World Quarterly* 31/6 (2010), 910.

⁶⁶ Halperin-Kaddari - Yadgar, "Between Universal Feminism and Particular Nationalism", 906.

maddi hukukun göz ardı edilmesi kadınları savunmasız bırakmış ve önemli problemlere yol açmıştır. Bu yüzden haham mahkemelerindense medeni mahkemeler kadınlar tarafından daha cazip bir seçenek olarak görülmüştür.⁶⁷

Yahudi hukukundaki boşanma ile ilgili hükümlere tabi olan kadınlar bu süreçte eşleri tarafından get verilmeyerek mağdur edilebilmektedir. Get'in verilmemesi durumu kadının ikinci bir evlilik yapmasının önünde büyük bir engelken, erkeklerin boşanmadan evlenmesinde herhangi bir sorun görülmemiştir. Halaka'da her ikisi de bekâr olan kadın ve erkeğin cinsel birlikteliği zina suçu sayılmazken kadının get almadan başka bir erkekle cinsel ilişki yaşaması zina sayılmış ve bu birliktelik sonucu çocuk sahibi olması halinde o çocuk, mamzerim (gayrimeşru) statüsünde değerlendirilmiştir. Buna rağmen bekâr bir kadınla evli bir erkeğin cinsel birlikteliği zina suçu olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü Yahudi hukukunda erkeğin çok eşliliğine izin verilmiştir. Dolayısıyla evli bir erkeğin teorik olarak bekâr bir kadını alabilmesinde herhangi bir mahsur olmadığı için cinsel birliktelik yaşamaları yasaklanmamıştır.⁶⁸

Boşanmak istemeyen erkekler kadına get vermemek veya ketuba ile verilen hakları alabilmek için çeşitli stratejilere başvurabilmektedir. Yahudi Hukuku, ketuba metninde kadına mülkiyet hakkı tanınmasına rağmen⁶⁹ erkek, mehir vermek istemediği takdirde kadının huysuzluğu, isyankârlığı gibi gerekçelerle kadının mülkiyet hakkını elinden alabilmiştir.⁷⁰ Özellikle boşanmak istemeyen erkekler, boşanmayı zorlaştırmak için kadınları mehir vermemekle tehdit etmişlerdir. Bu durumlarda get'i alamama riskini göze alamayan kadınlar, boşanma isteklerinden vazgeçerek istemedikleri bir evliliği devam ettirmek zorunda kalmaktadır.⁷¹

Get konusu sadece kadının hayatını değil, doğan çocuğun geleceğini de etkileyecek sorunlara neden olabilmektedir. Mamzerim olan çocuk ve onuncu kuşağa dek onun soyundan gelenlerin, Rabbin topluluğuna giremeyeceği bildirilmiştir.⁷² Mamzerim hükmündeki kimselerin, sadece kendi gibi olanlarla veya daha alt gruptan Yahudilerle evlenmelerine izin verilmiştir. Mamzerim sıfatını taşıyan bir kimsenin normal bir Yahudiyle evliliği yasak olmakla beraber, yapılmış olan böyle bir evlilik hukuken geçerli sayılmıştır. Fakat karı-koca olarak yaşamalarına müsaade edilmemiştir. Bu tür evlilikten doğan çocukların her ne kadar ebeveynlerinden biri mamzerim olmasa da, çocuğun statüsü, aşağıda görülen tarafa tabi tutulmuş ve o çocuk da mamzerim kabul edilmiştir.⁷³

⁶⁷ Halperin-Kaddari ve Yadgar, age, 908-909.

⁶⁸ Mahmut Salihoğlu, "Yahudi Hukukunda Mamzer", *EKEV Akademi Dergisi* 15/47 (2011), 271.

⁶⁹ Gürkan, *Yahudilik*, 223.

⁷⁰ Erdinç İçten, "Ketuba ve Aile İçi Sorumluluklar", (2020), 243; Miriam B. Peskowitz, *Spinning Fantasies: Rabbis, Gender, and History* (Berkeley: University of California Press, 1997), 140.

⁷¹ Halperin-Kaddari - Yadgar, "Between Universal Feminism and Particular Nationalism", 911.

⁷² Yasanın Tekrarı 23/2.

⁷³ Salihoğlu, "Yahudi Hukukunda Mamzer", 272.

Boşanmak isteyen Yahudi kadınların mağdur edildiği diğer bir konu “aguna” meselesidir. Yahudi hukukuna göre erkeğin, kaçması, savaşa gidip dönmemesi veya eşine get vermeyi reddetmesi gibi durumlar, kadını aguna konumuna düşürür. Aguna İbranice bir kelime olup “zincirlenmiş” manasına gelir. Anlamından da anlaşılacağı üzere kadınlar boşanamadıkları için tekrar evlenemezler ve eşlerine tâbi bırakılırlar. Günümüzde aguna problemleri daha çok, eşler arasında sorunlar olmasına rağmen kadını cezalandırmak için get vermeyi reddeden erkeklerden kaynaklanır. Boşanmayı reddeden bir erkek karşısında kadının yapabileceği pek bir şey yoktur. Kadın artık fiilen yürümeyen fakat resmîyette devam eden bir ilişkinin içerisinde. Erkeklerin boşama yetkisini suistimal etmeleri kadınların yeni bir düzen kurmalarına engel olur. Buna rağmen aguna konumuna düşmüş kadın get almadan evlendiğinde, ikinci evliliği geçersiz sayılır ve ikinci şahıstan çocuk sahibi olsa doğan çocuk mamzerim kabul edilir.⁷⁴ Günümüzde bu durumda yaşayan ABD’de yaklaşık 1000-1500, İsrail’de ise 16000 civarında aguna kadın olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁵ Modern dönemin şartları düşünüldüğünde bu sayılar, Yahudilerin hala aguna sorununu çözüme kavuşturamadıklarını göstermektedir.

⁷⁴ Ullah, *Yahudi Hukukunda Boşanma Ve Aguna Problemi*, 28-30.

⁷⁵ Akdemir, “Modern Ortodoks Yahudilik”, 125-127.

2. BÖLÜM

FEMİNİZM SONRASI YAHUDİ KADIN

Toplumsal cinsiyet algısı ile yüklenen kadın rollerinin neden olduğu zorluklar ve dezavantajlar, eril merkezli bakış açısıyla mücadele eden bir hareketin doğmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan feminist düşünce, kadınların içine doğduğu toplumların mevcut bakış açılarını eleştirmeleri ve değişim talep etmeleri sonucunu doğurmuştur. Feminist eleştirinin hedefinde, hayatın her alanında erkekler ve kadınlar arasındaki şahsi, iktisadi ve toplumsal ayrıcalıkların sebebi olarak görülen “ataerkillik” kavramı yer alır. Ataerkillik, erkek otoritesine dayanan bir toplum düzenin yansımasıdır. Ataerkil dünya görüşünde cinsiyet ayrımcılığı kaçınılmazdır. Feministler özellikle cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki ayrıma dikkat çekerek kadınlara toplum tarafından yüklenen cinsiyet rollerini ve sınırlarını eleştirmişlerdir.

Kadınların hayatına dair görüş bildiren, görev ve sorumluluk belirleyen ve sınırlar çizen bir diğer otorite dindir. Feminist düşüncenin bakış açısı ile kadınlar, dinin kadın merkezli formlarının eksikliğinin farkına varmış ve dini geleneklerinde reformlar talep etmeye başlamıştır. Dini inançların ve toplulukların, ataerkil bakış açısıyla, tarihte kadınları sessiz bıraktığı ve görmezden geldiği tartışılmaya başlanmıştır. Sesini duyurmak isteyen kadınlar, mücadelelerine ataerkinin mirasını eleştirmekle başlamışlardır. Dindar kadınlar, tarih içerisinde kaybettikleri haklarını sorgularken, feminist anlayışla ortak paydada buluşmuşlardır. Bu bağlam sonucu ortaya çıkan dini feminizm, dini otoritelerin şekillendirdiği anlayışlardaki adaletsizliklere dikkat çekmiştir.⁷⁶

Feminist düşünceden en çok etkilenen gruplardan birisi de Yahudi kadınlardır. Bu bölümde ilk olarak Yahudi kadınların feminist düşünce ile ilişkisinin gelişim süreci ele alınacak ardından feminist düşünceyi adapte eden kadınların Yahudi geleneğine getirdikleri yeni yorumlar ve talep ettikleri değişimler incelenecektir.

2.1. Yahudi Feminizminin Doğuşu

Birinci bölümde bahse konu olduğu üzere, Yahudi geleneğinde, kadınların ibadet yükümlülüğünden uzak tutulması, mabetlerden dışlanmaları, cinsellik ve üreme konusunda kadınlara keskin sınırlar çizilmesi, kadınların dini otorite olarak kabul görmemeleri, dini metinleri anlayacak kapasiteye sahip olmadıklarının iddia edilmesi gibi problemler, Yahudi kutsal metinlerdeki ataerkil bakış açısını açıkça göstermiştir. Bu durumda dini geleneğin, toplumsal cinsiyet rollerini belirgin bir şekilde tanımlaması sorunlu görülmüş ve dindar Yahudi

⁷⁶ Sue Morgan, “Feminist Yaklaşımlar”, çev. Fuat Aydın, *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945’ten Günümüze)* (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017), 509-511.

kadınlar, yeni bir kadın profili yaratma ihtiyacı hissetmişlerdir. Yeni dindar kadın profili, geçmişe nazaran daha özgür, sorgulayıcı ve eleştirel düşünebilen kadınlar inşa etmeyi hedeflemiştir.⁷⁷ Bu hedefin şekillenmesi belirli bir tarihsel süreç içerisinde gerçekleştiğinden bu süreci anlamak mevcut Yahudi feminizmini anlamada önemli bir yer tutar. Bu sürecin başlangıcını Aydınlanmaya kadar götürmek mümkündür.

2.1.1. Haskala ve kadın

18. yüzyılda Avrupa'da doğan bir ideoloji olan Aydınlanma, akıl ve bireyi esas alan bir yaklaşımla, toplumları, din ile ilişkilendirilmiş, akla ve gerçeğe aykırı inançlardan arındırmayı amaçlamış ve Avrupa'yı yeni bir döneme taşımıştır.⁷⁸ Aydınlanma dönemiyle birlikte din, yerini bilime bırakırken, din adamlarının yerini filozoflar almıştır. Skolastik düşünce zayıflamış akılcılığın ön planda tutulduğu bir döneme geçilmiştir. Aydınlanmanın öncüleri bilgisizliğin, hurafelerin, hoşgörüsüzlüğün karşısında akılcılığı, ifade özgürlüğünü, hoşgörüyü, hümanizmi, pozitif bilimleri ve laikliği savunmuşlardır. Aydınlanma çağında bir nevi, batı medeniyetinde inşa edilmek istenen yeni bir toplumun düşünsel ve felsefi temelleri atılmıştır.⁷⁹

Avrupa'da doğan Aydınlanma ideolojisi, kısa zamanda orada bulunan Yahudileri de etkilemiştir. Aydınlanması sonucu başlayan özgürleşmeler, Avrupa'da yaşayan Yahudilerin yaşam alanlarında onlara birtakım haklar tanımıştır. Orta çağ Avrupa'sında Yahudilerin yerleşim alanları gettolarla sınırlandırılmış, din, ticaret ve eğitim konusunda kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Aydınlanmanın sunduğu özgürleşme, Yahudi dini ve toplumu üzerinde ciddi değişimlere yol açmıştır.⁸⁰ Bu değişimler, Yahudi toplumunda asimilasyon, izolasyon ve yüzleşme süreçlerini beraberinde getirmiştir.⁸¹ Yahudilerin değişen ve gelişen yeni dünya şartlarına uyum sağlama ve içinde bulundukları toplumla bütünleşme istekleri, Yahudi aydınlanması anlamına gelen "Haskala" akımını başlatmıştır.⁸²

Haskala, İbranice bir terim olup, 1770 yıllarında Yahudi toplumunda başlayan aydınlanma hareketini ve modernleşme sürecini ifade etmek için kullanılır. Haskala hareketinin savunucularına/liderlerine ise "Maskilim" denir. Maskilimler, Yahudilerin Avrupa toplum hayatına entegre olabilmeleri için müfredatı din derslerinin yanı sıra İbrani dili ile seküler çalışmaların da eklenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Müfredatın revize edilmesini isteyerek Yahudi eğitim sisteminin modernleşmesini amaçlamışlardır. Kendileri bu doğrultuda din, bilim, felsefe, ahlak, edebiyat alanlarında kitaplar yazmışlar ve makaleler yayımlamışlardır. Bilimsel

⁷⁷ Hacer Ayaz, "Spivak'ın Madun Teorisi Bağlamında İbrahimî Dinler ve Feminizm", *The Journal Of World Women Studies* 8/1 (2023), 60.

⁷⁸ Ayşe Usta, "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 74-75.

⁷⁹ Usta, "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış", 78-79.

⁸⁰ Ali Osman Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel Ve Nihal* 7/1 (2010), 34.

⁸¹ Abdullah Altuncu, *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 166.

⁸² Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", 33.

seviyeyi yükseltmek için modern Avrupa dillerini öğrenmeye önem vermiş ve bilimsel gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Maskilimler, Yahudi geleneğine getirdikleri yeni yorumlarla Yahudi toplumunu modern topluma entegre etmeye çalışırken, Yahudiliğe ait pratiklerin yenilenmesine karşı çıkan ve bu durumun Tora'nın emirlerini çiğnemek olduğunu söyleyen bir grupta ortaya çıkmıştır. Haskala'nın, hedefleri, modernizasyon yaklaşımları, eleştirileri, genel olarak Alman Haskalasası tarafından ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Haskala'nın teorik boyutuna odaklanan 18. yüzyıl Alman Haskalasası, Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudiler için yol gösterici olmuş, bu Haskala merkezlerinde Rabbani Yahudiliğe ait pek çok unsur, revize edilerek veya reddedilerek entegrasyona pratik bir boyut kazandırılmıştır. Bu süreçler sekülerleşmeyi de beraberinde getirmiş ve Rabbani Yahudiliğe bir alternatif olarak Reform Yahudiliği gibi yeni oluşumların önünü açmıştır.⁸³ Avrupa aydınlanmasını Yahudi toplumuna taşıyan Haskala hareketi, Yahudi dünyasına yalnızca modern ideolojiyi getirmekle kalmamış, bunu yanı sıra yaşadıkları ülkelerdeki kişilerle eşit vatandaşlık hakkına ulaşabilmelerine olanak sağlamıştır. Böylece Hristiyan toplumlarla aynı ortamlarda yaşayabilme imkânı bulan Yahudiler, kendileri için belirlenen gettolardan asırlar sonra kurtulabilmiş, ekonomik ve sosyal alanlarda statü sahibi olabilmişlerdir.⁸⁴

19. yüzyıla gelindiğinde Haskala sürecinde yapılan çalışmalar neticesinde, sekülerleşmeyi sağlayan bilime, Yahudi geleneğine karşı oluşmuş bir tehdit gözüyle bakılmaktan vazgeçilmiş ve bilim, rabbiler tarafından da hoş görülebilen bir faaliyet alanı olmuştur. Modernizasyon sürecine dâhil olan ve uyum sağlayan rabbiler kadar, bu modernizasyona yönelik sert tutumlar gösteren rabbiler de olmuştur. Özellikle eğitimde yapılan yenilikler, bazı rabbiler tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Buna rağmen 19. yüzyılın başlarında Almanya, Yahudi çocukların modern eğitim almalarını ve bunun için, Yahudilerin seküler okullar inşa etmelerini zorunlu kılmıştır. 1844 yılında, geleneksel eğitim anlayışı yerine modern eğitim kadrolarının oluşturulabilmesi için kararname yürürlüğe girmiş ve öğretmen olacak rabbilerin eğitilmesi için seminerler gerçekleştirilmiştir. Eğitim modernizasyonunda kurulan bu okullar, Haskala'nın kurumsallaşmasında büyük rol oynamıştır.⁸⁵

Haskala'nın idealine uygun kurulan okullar, Almanya dışında Doğu ve Batı Avrupa ülkelerine de yayılmaya başlamıştır. Daha da önemlisi bu okulda, kızların da modern eğitim alabilmeleri için sınıflar açılmıştır. Sonraki yıllarda kızların eğitimine verilen önem daha da artmış ve Varşova'da, kızlar için iki ayrı okul faaliyete geçirilmiştir.⁸⁶ Böylece akıl, bilim ve evrenselcilik gibi değerler, Yahudi toplumunda bir dönüşüm başlatmıştır. Yahudi kadınların modern dünyadaki ve Yahudilikteki statülerinin sorgulandığı liberal ve reformist eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en önemli isimlerinden olan Mary Wollstonecraft, kadınların ve

⁸³ Altuncu, age, 165-169.

⁸⁴ Şefa Bedir, *Bir Amerikan Yahudi Mezhebi: Yeniden Yapılanmacı Yahudilik* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 29.

⁸⁵ Altuncu, age, 210-221.

⁸⁶ Altuncu, age, 208-209.

erkeklerin, yapıları gereği temel bir fark olmadığından, eşit muamele görmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁸⁷

Sonuç olarak modern döneme kadar eğitimden uzaklaştırılan, dünyanın dört bir yanındaki Yahudi kadınlar, politik hayatta ve sosyal hayatta varlıklarını gösterememişlerdir. Geleneksel eğitim anlayışının hâkim olduğu dönemlerde kadınların, Talmud eğitimine katılmalarına ve dini lider olmalarına izin verilmemiştir. Bunun sebebi kadınların yaratılış itibarıyla kapasitelerinin yetersiz olduğu düşüncesidir. Eski düzenin savunucuları, kadınların beyinlerinin daha küçük olduğunu ve yaratılıştan gelen duygusal karakterlerinin cinsiyete dayalı iş bölümünü zorunlu kıldığını söylemişlerdir.⁸⁸ Bu yüzden, kadınların en önemli görevlerinin eşleri, çocukları ve ev işleri olduğunu, bunun için eğitime değil aileye önem vermeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Yahudi kadın Haskala dönemine kadar, en fazla Yidişçeyi okuyabilecek düzeyde eğitim alabilmiştir. O dönemlerde bazı zengin ailelerin, kız çocuklarına müzik ve Avrupa dilleri eğitimi alabilsin diye özel öğretmenler tuttuğu bilinse de bu çok az bir kesimi kapsadığı için, Yahudi kadınların eğitimi konusunda küçük bir istisnadır. Kız çocukları, genel eğitim alma hakkına ancak Haskala dönemiyle sahip olabilmiştir. Erkeklerle beraber aynı eğitimi almaya başlayan kız çocukları, gelecekte Avrupa kültürüne dâhil olabilmiş ve aydınlanma fikirlerini benimseyerek kadınların deneyimlerini, statülerini sorgulayabilmişlerdir.⁸⁹ Liberal devrimin mantığını kullanan Yahudi kadınlar, feminist hareketlerde aktif hale gelmeye başlamışlardır.⁹⁰

Yahudi kadınların hayatını değiştiren en önemli güç, hiç şüphesiz ki feminizmdir ve feminizmi mümkün kılan ise Aydınlanmadır.⁹¹ Ancak Aydınlanmayla birlikte entelektüel kadınların sayıları artsa da, kadınlara yönelik sorunlu yaklaşımlar devam etmektedir. Kadınların kamusal alanlarda hâlâ yer edinmemesi, bu sorunlu yaklaşımın bir göstergesidir. Erkekler, kadınların etik ve akli standartlara sahip olmadıkları gerekçesiyle onların kamusal alanlarda var olmalarını engellemişlerdir. Bu duruma bilinen ilk eleştiri, ilk feminist düşünür Mary Wollstonecraft'tan (1759-1797) gelmiştir. Wollstonecraft'a göre akıl ve etiğin cinsiyet kimliği yoktur. Bu yüzden akıl ve etik, erkeklere özgü kavramlar olarak değerlendirilemez. Bu kavramların asırlarca sadece erkeklere bahsedildiği düşüncesi erkekler ve kadınlar arasındaki eğitim fırsatı farklılığından kaynaklanır. Eğitime en iyi şekilde ulaşabilen erkek ve eğitim hakkı tanınmayan kadın arasındaki düşünce farklılığı, akıl ve zihin kavramlarının tek bir cinsiyete atfedilmesini sağlamıştır. Ona göre kadınlar, erkeklerle eşit fırsatlara sahip olduğu takdirde tüm kavram ve değerlerin yalnızca erkeklere bahsedilmediği görülecektir. Dolayısıyla tıpkı erkekler

⁸⁷ Deidre Butler, "Modern Jewish Thought and Jewish Feminist Thought: An Uncommon Conversation", *Religion Compass* 6/1 (2012), 52.

⁸⁸ Shmuel Feiner, "Haskalah Attitudes Toward Women", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

⁸⁹ Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", 52.

⁹⁰ Deborah Glanzberg-Krainin - Laura Levitt, "Feminist Theory and Jewish Studies", *Religion Compass* 3/2 (2009), 242.

⁹¹ Hava Tirosh-Rothschild, "'Dare To Know': Feminism and the Discipline of Jewish Philosophy", *Feminist Perspectives on Jewish Studies*, ed. Lynn Davidman - Shelly Tenenbaum (Yale University Press, 1994), 105.

gibi akli ve zihni yeterliliğe sahip olan kadınların, entelektüel hayata da erkeklerle beraber eşit şekilde katılmaları gerekir.⁹²

Liberal feminizmin öncüsü kabul edilen Mary Wollstonecraft, 1792 yılında kadınların kamusal alanlarda bulunmayışlarını eleştirdiği, “*A Vindication of the rights of Women*” (*Kadın Haklarının Bir Savunusu*) adlı eserini yazmıştır. Bu eser feminist teori çalışmalarının ilki kabul edilir. Yazar, eserinde özellikle kız çocuklarının da erkek çocukları gibi eğitim sürecine dâhil edilmeleri gerektiğinin üzerinde durmuştur. Kadınların vatandaşlık haklarından faydalanamamalarının, köleleştirilmelerinin, birçok alanda fiziki ve zihni becerileri olmalarına rağmen engellenmelerinin en önemli sebebinin, kadınların eğitimsizliği olduğunu ileri sürmüştür. Eğitim alan kadınlar, ekonomik özgürlüğünü kazanacak ve artık, yazarın deyimiyle “en güzel kadından daha saygın bir kadın” olacaktır. Aynı zamanda entelektüel olarak var olabilme yeteneğini kazanan kadınlar, kendi konumunu eleştirebilecek, çevresindeki olayların-etkenlerin arka planını kavrayabilecek ve kendi kaderlerini tayin etme kapasitesine sahip olabileceklerdir.⁹³ Wollstonecraft'ın bu fikirleri muhalifleri kışkırtsa da, Aydınlanma döneminde kamusal alanda kadın konusunu gündeme getirmiş ve bu alandaki önemli değişimlerin kılavuzu olmuştur.⁹⁴

2.1.2. Yahudi kadın örgütleri

Kadınların toplumda ikincil statüde konumlandırılmaları meselesi genel olarak Batı'da, özel olarak Yahudi toplumunda Aydınlanma eleştirilerinin hedefi olmuştur. Evrenselliğe ve eşitliğe dair modern liberal çağrılar, Yahudi toplumundaki cinsiyete dayalı eşitsizlikleri ortaya çıkarmış ve cinsiyete dayalı uygulamaların dönüştürülmesi için feminist aktivistleri harekete geçirmiştir. Diğer kadınlardan farklı olarak sadece cinsiyetlerinden dolayı değil, Yahudi kimliklerinden dolayı da Avrupa toplumundan ve kültüründen dışlanan Yahudi kadınlar, ilk olarak kadın yardımlaşma kurumları aracılığıyla topluma katılmışlardır. Bu dönemde önde gelen Yahudi kadınlar, kadın ve çocukların ihtiyaçlarına yönelik sosyal hizmet, eğitim ve hayırseverlik faaliyetlerinin yürütüldüğü kuruluşlar açmışlardır. Kadınların yarattığı bu alanlar, kadınların dini ve kamusal alandaki rolünü genişletmiştir. Bu faaliyetler, 1970'lerdeki Yahudi feminizmine öncülük ederek toplumsal cinsiyet ve dini eşitlik hakkındaki modern fikirleri tartışmak ve yaymak için fırsatlar yaratmıştır. Bu tartışma alanları sonraki dönemlerde Yahudi feminist düşünürler için Yahudi yaşamı ve geleneğini reforme etme çabalarında argüman niteliği taşımıştır.⁹⁵

⁹² Shmuel Feiner, “Haskalah Attitudes Toward Women”, Jewish Women's Archive (27 Mayıs 2024).

⁹³ Deniz Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2010), 28-29.

⁹⁴ Shmuel Feiner, “Haskalah Attitudes Toward Women”, Jewish Women's Archive (27 Mayıs 2024).

⁹⁵ Butler, “Modern Jewish Thought and Jewish Feminist Thought: An Uncommon Conversation”, 52.

Yahudi kadınlar, modern kültürden etkilenseler de, 19. yüzyılda hala Batı Avrupa'da, Doğu Avrupa'da ve ABD'de kadınların eğitim, ekonomi ve kamusal alanlardaki haklarına kısıtlamalar getiriliyordu.⁹⁶ Gerçek bir Yahudi olabilmek ve ailesinin maddi-manevi sağlığını korumak için ev içi alanda yaşamak zorunda bırakılan kadınlar, kendi sorumluluklarına yeni tanımlamalar getirdiler. Gençlerin sosyalleşmesi ve toplumda talihsizlik yaşayanların bakımı gibi birçok konuda yardım işlerini üstlendiler. Yahudi kadınların asıl amaçları kamusal rollerinin toplum tarafından kabul görmesini sağlamaktı. Bu amaç doğrultusunda yardım faaliyetlerini yürütebilmek için Yahudi cemaatleri içerisinde dernekler kurdular.⁹⁷

Bunlardan biri de, Philadelphia'da şehrin önde gelen sinagogu Mikveh İsrail'e üye olan Rebecca Gratz'dır. Gratz 1819'da cemaatteki kadınları bir araya getirerek Amerika'nın ilk bağımsız Yahudi kadın yardım cemiyeti olan, Female Hebrew Benevolent Society'yi (Kadın İbrani Yardımseverler Derneği) kurmuştur. Bu derneğin gönüllüleri, yoksul olan Yahudi kimseler için yiyecek, yakacak, barınak, tıbbi bakım, istihdam yardımlarında bulunmuşlar ve gezginler için birtakım hizmetler vermişlerdir. Rebecca Gratz, İbranice bilmemesine rağmen İngiltere'den gelen İngilizce tercüme edilmiş dua kitapları sayesinde dini inancıyla bağıını hiç koparmamıştır. Hristiyanların Yahudilere karşı olumsuz tutumlar sergilemeleri, Gratz'ı bu konu üzerine yoğunlaştırmış, Yahudilerin de Hristiyanlar gibi vatandaş ve dindar bireyler olarak eşit muamele görmeyi hak ettiklerini vurgulamıştır. Yahudi toplumunun, Hristiyan çoğunluğun saygısını kazanabilmesi için dini açıdan daha bilgili ve gözlemci bir yapıya kavuşması gerektiğine inanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Kadın İbrani Yardımseverler Derneğinde aktif olan kadınlarla birlikte 1838 yılında Hristiyanlardan da etkilenecek Hebrew Sunday School'u (İbrani Pazar Okulu) kurmuştur. Simha ve Rachel Peixotto kardeşler de öğretmen olarak gruba katılmış ve ders kitaplarının çoğunu bizzat kendileri yazmıştır. Farklı yaş gruplarından öğrencileri olan İbrani Pazar Okulu, Philadelphia'nın dört bir yanından kendisine üyeler çekerek, Yahudi kadınlara Yahudi Okulunda din eğitimi verme konusunda ilk kamusal rolü üstlenmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru eğitilmiş kadınların sayısı artmış, okul daha da gelişmiş ve hizmet verdiği öğrenci sayısı dört bini aşmıştır.⁹⁸

Açılan Yahudi yardım kuruluşları ve eğitim kurumları, içerisinde bulunan gönüllü kadınlara sosyalleşme olanakları sağlamış ve bununla birlikte yeteneklerini, yeterliliklerini ev sınırlarının ötesinde sergileme fırsatı vermiştir. Bu kuruluşlara feminist hareket içerisinde, kadınlara toplum içerisinde kendilerini ifade edebilme şansı yarattığı ve kendinden sonraki bu tarz birçok kuruluşa rol model olduğu için büyük önem atfedilmiştir.⁹⁹

Benzer şekilde Yahudi kadınların Yahudi cemaatindeki rollerini genişletmek amacı taşıyan bir diğer oluşum da 1840 yılında İngiltere'de, Louise Rothschild (1821-1910) tarafından

⁹⁶ Paula E. Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women* (Seattle: University of Washington Press, ts.), 18-19.

⁹⁷ Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 30.

⁹⁸ Dianne Ashton, "Rebecca Gratz", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

⁹⁹ Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 31.

kurulmuştur. The Jewish Ladies Benevolent Loan Society and The Ladies Visiting Society (Yahudi Hanımlar Yardımsever Kredi Derneği ve Hanımlar Ziyaret Derneği) olarak anılan bu dernek, Gratz'ın yaptığı gibi Yahudi kadınların ev dışına çıkmalarını sağlamış ve kamusal alanlarda varlıklarını göstermeleri için ilham vermiştir. Rothschild, sonraki dönemlerde kadın hayırseverlik modeline uygun başka cemiyetler de kurmuştur. Bu cemiyetler, kadınların bilinçlenmelerinde, grup kimliği, duygusu ve örgütsel beceriler kazanmalarında önemli bir etken olmuştur. Rothschild'in başarıları, kızı Constance Lady Battersea ile devam etmiş ve İngiltere'de ilk siyasi yönelimli Yahudi feminist hareketin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁰⁰

Yahudi kadınların kurduğu yardım dernekleri 19. yüzyılda daha çok gelenekçi bir çizgiyi takip etmiştir. Kadınları evin içinde güçlendirmeye çalışan bu dernekler, yoksul gelinlerin çeyizlerine kadar düşünmüş ve para temin etmişlerdir. Fakat ilerleyen süreçlerde yardım derneklerinin içeriğini genişletmiş ve kadınların eğitimi konusuna eğilmişlerdir. Artık kızların eğitimi ve çocukların refahı, derneklerin birincil hedefi olmuştur. Bu doğrultuda yeni kadın örgütleri oluşturulmuş ve dernekler açılmıştır. Kadınların kamusal alanlarda aktifleşmeye başlamaları, kadınları, dönemin dini liderlerinin ve Yahudi basınının hedefi haline getirmiştir. Kadının yerine dair sorgulamalar ve argümanlar üretilmeye başlanmıştır. Örneğin bir gazete 1895 yılında, ev hanımlığını "evin rahibesi" olarak adlandırmıştır. Bunun altında yatan ana düşünce, erkekler dışarıdaki işlerle meşgul olduğu için ailenin ahlaki gelişiminin tüm sorumluluğunun anneye ait olduğu düşüncesidir. Anneler, her daim çocukların gözü önünde olduğu için onlara erdemleri ve dindarlıklarıyla model olmuşlardır. Dolayısıyla kadınlara ilişkin yapılan bu değerlendirmeye göre erkekler kamusal alanın aktörleridir, kadınlar ise evin. Buna rağmen Yahudi kadınlar, çocuklarını eğitmenin en iyi yolunun, kendilerini yani kadınları eğitmekten geçtiğine inanmıştır. Bu amaçla bazı kadınlar, İbranice bilmeyen kadınlara yönelik "tikne"¹⁰¹ yazmışlardır.¹⁰²

Batı toplumunda yaşayan Yahudi kadınların 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yarattığı "yeni kadın imgesi", hem kamusal alanda hem de ev içinde, dini ve sosyal faaliyetlerdeki başarılarının göstergesidir. Bu başarılar yeni kadın faaliyetlerinin meşru alanını daha da genişletmiştir. Kadın yardım dernekleri yıllar sonra ABD'de, Almanya'da, İngiltere'de kadın aktivizmi üzerine inşa edilen örgütlere evrilecektir.¹⁰³

Yahudi kadınlar, 19. yüzyılın sonlarında ilk kez ulusal düzeyde örgütlendiler. 1893 yılında Chicago'da Kristof Kolomb'un Amerikayı keşfetmesinin 400. yıl dönümünde düzenlenen Dünya Kolomb Fuarı sırasında, seküler kadın kulüplerinde aktif olan Yahudi kadınlar tarafından dört gün süren Jewish Women's Congress (Yahudi Kadınlar Kongresi) düzenlendi. Bu kongrede daha geniş bir Yahudi kadın topluluğuna ulaşmak amacıyla uluslararası Yahudi kadın örgütleri

¹⁰⁰ Linda Gordon Kuzmack, "Lady Louise Rothschild", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁰¹ Kadınlara özgü konulardan bahseden ve kadın bakış açısıyla yazılmış yidişçe dua kitabıdır.

¹⁰² Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 27-33.

¹⁰³ Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 37.

kurabilmenin olasılıkları ve hedefleri üzerine düşünöldü. Kongre sonunda National Council of Jewish Women (Ulusal Yahudi Kadınlar Konseyi) kuruldu ve oybirliğiyle Hannah Greenebaum Solomon'un, konseyin başkanı olmasına karar verildi. Başlangıçta 93 üyeden oluşan NCJW, 1920'li yıllarda elli bin üyeye sahip olmuştur. Örgütün öncelikli hedefi, Yahudi kadınları dini konularda eğitmek ve çocuklara ahlaki değeri öğretme konusunda sorumluluklarının bilincinde olmalarını sağlamaktı.¹⁰⁴

Ulusal Yahudi Kadınlar Konseyi, kadınlara Yahudi metinlerini inceleme fırsatı sunmuş, kadınların haham olup olamayacağı konusunda tartışmalar başlatabilecekleri bir ortam sağlamıştır. Bununla birlikte kulüp kadınları, göçmenlere yardım, antisemitizmle mücadele, kadınların oy hakkı, doğum kontrollerinin yasallaşması gibi birçok önemli konuyu konseyin gündemine taşımıştır.¹⁰⁵ Özellikle adını "son zamanların Rebecca'sı" olarak duyuran Ray Frank, kadınlara sinagoglarda daha fazla varlık göstermeleri ve törenlere katılmaları hakkında telkinlerde bulunmuştur. Yahudi kadınların yetenekleri ve ruhanilikleri konusunda her zaman yeterli olduklarına inanmıştır. Amerika'da kürsüden vaaz veren ilk kadın olarak, konuşmalarının içeriği ile Yahudi kadınlara ilham olmuş ve değışimlere hazır olduklarını göstermiştir.¹⁰⁶

Frank'a göre Yahudiliğin ayakta kalmasındaki en büyük pay kadınlara aittir. Bu noktada kadınların ideali, erkeklerle özdeş olmak değil, çocuklarını iyi bir Yahudi, evlerini bir tapınak, kendilerini ise rahibe yapmayı arzulamak olmalıdır. Bunun yanında Yahudi kadın tabii ki haham olarak atanabilir veya bir derneğin, cemaatin başkanı olabilir. Her türlü görevin üstesinden rahatlıkla gelebilecek yeterliliğe sahiptir. Fakat ona göre annenin evindeki görevinin yerini hiçbir şey tutamayacaktır. Frank, her ne kadar Yahudi kadının halka açık kürsülerde yerinin olduğunu söylese de, kadının ev içi rolüne dair fikirleri, onun ve onun gibi düşünen kadınların toplumsal cinsiyet normlarını derinlemesine içselleştirdiklerini gösterir. Benzer şekilde Mary Cohen de, 1893 yılında katıldığı Yahudi Kadınlar Kongresinde "Sinagog evdir, ev de sinagog" konuşmasını yapmıştır. Bu örnek de dönemin kadınları üzerinde toplumsal cinsiyetin etkilerinin devam ettiğinin göstergesidir.¹⁰⁷

Amerika'daki Ulusal Yahudi Kadınlar Konseyini örnek alan yerel Yahudi kadın örgütleri, 20. yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye başlamıştır. Hannah Solomon, 1899'da Londra'da yapılan bir toplantıda orada bulunan kadınları "İngiltere Yahudi Birliği" ni kurmaya teşvik etmiştir. Ardından Almanya'da 1904 yılında Bertha Pappenheim tarafından "Jüdischer Frauenbund" (Alman Yahudi Kadın Örgütü) kurulmuştur. Bu örgütlerin her biri, kendi ülkelerindeki Yahudi toplumunda kadınların rolünü genişletmeye çalışmış, kız çocukları için

¹⁰⁴ Beth Wenger, "Hannah Greenebaum Solomon", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁰⁵ Faith Rogow, "National Council of Jewish Women", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁰⁶ "Ray Frank", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁰⁷ Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 39-40.

eğitim faaliyetleri yürütmüş, ihtiyaç sahiplerine sosyal hizmetler ve insani yardımlar sağlamıştır. Özellikle uluslararası kadın ticaretine karşı önemli mücadeleler vermişlerdir.¹⁰⁸

Merkezi Varşova'da bulunan Yahudi feminist aktivistlerden oluşan Yiddishe Froyen Asosiatsiye (Yahudi Kadınlar Derneği), 1920'li yıllarda kurulmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki eşitsizliklerini sorgulayan Polonya'daki Yahudi kadınlar, Puah Rakovsky öncülüğünde yayımlanan "Yahudi Kadını" adlı broşürle böyle bir örgütün kurulması çağrısında bulunmuştur. Yahudi Kadınlar Derneği, Yidişçe dilinde yazılan biri haftalık *Di Froy* (*Kadın*) diğeri aylık *Froyen-Shtim* (*Kadınların Sesi*) olmak üzere iki gazete yayımlamıştır.¹⁰⁹ Bu dergiler kadın yazarlara öncelik tanımış ve kadınlara bir özgürlük alanı sunmak istemiştir. Yahudi aktivistlere göre Yahudi kadın zaten, hem Yahudi, hem kadın hem de insan olarak birçok alandan ötelenmiştir. *Di Froy* dergisi, tam da bu konuda kadınları modern dünyayla yüzleşmeye ve değişmeye davet etmiştir. Ayrıca *Di Froy*'daki feminist yazılar, aguna olan kadın problemlerine ve oy hakkı gibi Yahudi kadınları ilgilendiren diğer önemli konulara da dikkat çekmiştir.¹¹⁰

Dergi aracılığıyla daha çok kadına ulaşabilenlerden biri de Trude Weiss-Rosmarin'dir. Almanya'da arkeoloji ve felsefe alanında doktorasını tamamlayan Weiss-Rosmarin, 1933 yılında New York'a taşınmış ve Yahudilerin çoğunlukta yaşadığı Manhattan'ın Yukarı Batı Yakası'nda "Yahudi Kadın Okulu" nu kurmuştur. Weiss-Rosmarin, Yahudi kadınların yeterli eğitim alamadığını ileri sürmüştür.¹¹¹ Çünkü bu döneme kadar kadınlara verilen eğitimin öncelikli hedefi, çocuklarını daha iyi bir Yahudi olarak yetiştirebilmelerini sağlamaktır. Ancak Weiss-Rosmarin, Yahudi kadınların sadece çocukları için değil, aynı zamanda kendileri için de eğitim almalarının önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu durumu, eski anlayışı geride bırakarak yetişkin eğitimiyle düzeltmek istemiştir. Hedefine ulaşmak için, Yahudi Okulunun müfredatını, erkeklere sunulan bilgileri içeren bir müfredat olarak güncellemiştir. Bu doğrultuda Yahudi kadınlara İbrani dili, Yahudi Tarihi, İncil, Talmud ve Felsefe gibi dersler verilmiştir.¹¹²

Weiss-Rosmarin, 1943 yılında "kadınlara hitap eden tipik bir dergi" olarak adlandırdığı "*The Spectator*" dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. Dergi; şiir, kurgu ve Weiss-Rosmarin'in köşe yazılarından oluşmuş, içerisinde çeşitli Yahudi konularına yer vermiştir. Köşe yazıları, Weiss Rosmarin'in Amerikan Yahudi toplumu arasında söz sahibi olmasında önemli bir etken olmuştur. Köşe yazılarında (her ne kadar Siyonist olsa da) Yahudi-Arap birliğini savunan bir tavır sergilemiştir. Bununla birlikte Yahudi aile hukukunda özellikle aguna problemine dikkat çekmiş ve boşanmayı düzenleyen yasalarda iyileştirilmeler yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

¹⁰⁸ Nelly Las, "International Council of Jewish Women", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁰⁹ Paula E. Hyman, "Yiddishe Froyen Asosiatsiye-YFA (Jewish Women's Association)", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹¹⁰ Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 85-87.

¹¹¹ Jennifer Breger, "Trude Weiss-Rosmarin", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹¹² Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, 162-163.

Weiss-Rosmarin sadece bu dergide değil, dünya çapındaki diğer Yahudi yayınlarında yazdığı köşe yazılarıyla da Yahudi kadının hayatına önemli katkılarda bulunmuştur.¹¹³

2.1.3. İkinci dalga feminizmin Yahudi kadına etkisi

İki büyük dünya savaşının yaşanması, 20. yüzyılda feminist hareketlerin hızını keske de 1960'ların sonralarına doğru ABD'deki sivil haklar hareketi ve hükümet politikaları, feminist hareketin yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. Önceki dönemlere kıyasla eğitimde önemli yol kateden kadınlar, kadın erkek eşitliği, eşit yurttaşlık, mülkiyet ve eğitim hakkında eşitlik gibi elde edilen siyasal ve ekonomik hakların, kadınların özgürlüğü konusundaki sorunları tam olarak çözmediğini ileri sürmüşlerdir. Bu noktada feminist hareket, cinsel özgürlük gibi diğer sorun alanlarına odaklanmış ve mücadelelerini bu minvalde genişletmiştir. Böylece feminizm, tarihsel süreç içerisinde evrimsel bir dönüşüme uğramış ve ikinci dalga feminizmi belirginleşmiştir.¹¹⁴

Amerika'da ikinci dalga feminizmin başlamasında Gloria Steinem, Cottin Pogrebin, Bella Abzug ve Betty Friedan gibi Yahudi kadınların önemli katkıları olmuştur.¹¹⁵ Örneğin Betty Friedan, iyi eğitime ve ekonomik özgürlüğe sahip olan bir kadının dahi birçok yasakla karşılaştığını ileri sürmüştür. 1963 yılında yazdığı *"The Feminine Mystique" (Kadınlığın Gizemi)* adlı kitabında kadınların durumunu "bir adı olmayan sorun" olarak tanımlamış ve kadınlara benliğini kazandıracak olan şeyin yine kendileri olduğunu savunmuştur. Friedan'ın bu eseri, feminist hareketin dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır.¹¹⁶

Dolayısıyla Yahudi feminizminin taban hareketi olan Yahudi kadın örgütleri aracılığıyla, Yahudi kadınlar Amerikan feminist hareketin mücadelelerinde yer almış ve çoğu zaman bu mücadeleye öncülük etmiştir. Amerikalı feministler, Yahudi kadınların kendi davalarına katkılarını kabul etmese de Yahudi kadınlar bu hedeflerde kararlılıkla ilerlemiştir. Zaman zaman Amerikalı feministlerin, antisemitik ve göçmen karşıtı dışlamalarına ve eleştirilerine maruz kalsalar da, feminist hedefler için özgürlükçü mücadelelerinden vazgeçmemişlerdir.¹¹⁷ Görünen o ki, bu dönemde farklı dünya görüşlerine, dini kimliklere ve farklı ideolojilere sahip kadın grupları, feminizm çatısı altında mücadeleler vermiştir. Farklı düşünsel temellere

¹¹³ "Birth of Trude Weiss-Rosmarin, Editor and Commentator on American Jewish Life", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹¹⁴ Gökhan Bayraktar, "İkinci Dalga Feminist Hareketin Feminizmin Gelişimindeki Dönüştürücü Rolü", *Advances in Women's Studies* 5/2 (2023), 49-56.

¹¹⁵ Joyce Antler, "Feminism in the United States", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹¹⁶ Bayraktar, "İkinci Dalga Feminist Hareketin Feminizmin Gelişimindeki Dönüştürücü Rolü", 52.

¹¹⁷ Antler, "Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

dayanan algıları, feminist hareket içerisinde tartışmalar çıkmasına ve ayrılıklar yaşanmasına da neden olmuştur.¹¹⁸

Yahudi kadınların çoğu, ikinci dalga feminizm döneminde çıkan bu tartışmalar ve ayrılıklardan ötürü, yeni edindikleri deneyimleri etnik ve dini kimlikleriyle birleştirme yoluna gitmişlerdir. Böylece Yahudi kadınlar, Yahudi geleneği bağlamında her şeyin farklı olabileceğini tartışmaya¹¹⁹ ve Yahudi sorunlarını feminist bakış açısıyla ele alan makaleler yayımlamaya başlamışlardır.¹²⁰ Örneğin Weiss-Rosmarin'in, *Spectator* dergisinde 1970 yılında yayımladığı ""*The Unfreedom of Jewish Women*" (Yahudi Kadının Tutsaklığı) başlıklı yazısı ile Yahudi Hukukundaki kadın problemlerine işaret etmesi, Yahudi kadınların statüsüne ilişkin feminist analizlere öncülük etmiştir.¹²¹

Yine aynı şekilde Rachel Adler, 1971 yılında yayımlanan "*The Jews who wasn't There*" (Orada Olmayan Yahudi) makalesinde, Yahudi toplumundaki cinsiyet ayrımının Sina Dağı'nda Yahudilerin Tanrı ile karşılaşmasıyla başladığını ve sonrasında tüm Yahudi tarihini etkilediğini yazarak kadınların statüsüne ilişkin sert iddialarda bulunmuştur.¹²²

Bir kadın çalışma grubu olan Ezrat Nashim, 1972 yılında Yahudi hukukunda kadının statüsüne dair eşitsizliklerin giderilmesi ve kadınların da Rabbi yetiştiren programlara girebilmeleri için planlar geliştirmiştir.¹²³ Martha Ackelsberg, Paula Hyman, Elizabeth Koltun gibi önde gelen Yahudi feministler, grubun ilk üyeleridir.¹²⁴ Kadın çalışma grubu, sinagoglarda kadınlara özel ayrılan bölüme atıfta bulunmak amacıyla kendilerini "Ezrat Nashim" olarak isimlendirmişlerdir.¹²⁵

İlk defa 1973 yılında düzenlenen Ulusal Yahudi Kadın Konferansıyla birlikte, Yahudi feminizmi yerel çabalardan daha geniş bir faaliyete dönüşmüştür. 1974'te düzenlenen ikinci Ulusal Yahudi Kadınlar ve Erkekler Konferansı sonrasında Jewish Feminist Organization (Yahudi Feminist Örgütü) kurulmuş¹²⁶ ve iki yıl boyunca Yahudi toplumunun değişimi odaklı faaliyet gösteren grupları aynı çatı altında toplayan şemsiye bir kuruluş görevini üstlenmiştir. 1976 yılında meydana gelen bazı örgütsel sorunlardan dolayı JFO'nun varlığı sona ermiştir.¹²⁷

¹¹⁸ Gün Taş, "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri", *Akademik Hassasiyetler* 3/5 (2016), 171.

¹¹⁹ Paula E. Hyman, "Jewish Feminism in the United States", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹²⁰ Sylvia Barack Fishman, "The Impact of Feminism on American Jewish Life", *The American Jewish Year Book* 89 (1989), 9.

¹²¹ Hyman, "Jewish Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

¹²² Hesna Serra Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 144.

¹²³ Aksel, age, 145-146.

¹²⁴ "Ezrat Nashim", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹²⁵ Fishman, "The Impact of Feminism on American Jewish Life", 9.

¹²⁶ Fishman, "The Impact of Feminism on American Jewish Life", 10.

¹²⁷ Ellen M. Umansky, "Females, Feminists, and Feminism: A Review of Recent Literature on Jewish Feminism and the Creation of a Feminist Judaism", *Feminist Studies* 14/2 (1988), 352.

Susan Weidman Schneider ve Aviva Cantor tarafından, 1976 yılında Yahudi kadınları ilgilendiren haber ve makalelerden oluşan *Lilith* dergisi kurulmuştur. Bu dergi, Yahudi feminist araştırmaların geniş kitlelere ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.¹²⁸ Derginin ilk sayısında tefilin takan Yahudi bir kadının fotoğrafına ve Betty Friedan ile yapılan bir röportaja yer verilmiştir.¹²⁹

Kadınlar için sosyal ve dini alanda eşitlik talepleriyle başlayan Yahudi feminizmi, süreç içerisinde onları dini alandan soyutlayan ve toplumda yok sayan ataerkil mirası eleştiren akademik bir yaklaşıma dönüşmüştür. Judith Plaskow, Tamar Ross, Cynthia Ozick, Susannah Heschel, Naomi Janowitz, Maggie Wenig, Cynthia Baker gibi feminist düşünürler, Yahudi geleneğini yeniden inşa etmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda birbirinden farklı akademik çalışmalar yürütmüşlerdir.¹³⁰ Yahudi feministlerin çalışmalarında ilk çıkış noktası, geleneksel Yahudilikte Tanrı'ya atfedilen eril imgeler olmuştur. Kadın tecrübesinin gözardı edildiği, erkekler tarafından yorumlanan ve yazılan kutsal metinler, kadının ikincil statüde olduğu bir sosyal düzene yol açmıştır. Bu nedenle 1970'lerde tanrı hakkında kullanılan dil üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Brown Üniversitesi öğrencilerinden Maggie Wenig ve Naomi Janowitz, tanrının dişil imgelerle anıldığı İngilizce bir Şabat dua kitabı yazmıştır. Bunun yanı sıra Judith Plaskow ve diğer feminist düşünürler tanrı imgelerine yönelik daha fazla eleştiri yöneltmişler ve din diliyle ilgili köklü değişikliğe gidilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹³¹ Feminist Yahudi kadınların bu alandaki talepleri ve çağrıları aşağıdaki başlıklarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2.2. Feminist Yahudi Kadınların Talepleri

Yahudi feministler, Yahudi olmayan feministlerin ele aldığı kadının konumuna dair eleştirilerden etkilenmiş ve bu eleştirileri Yahudiliğe uyarlayarak, kadınların Yahudi dini ve sosyal hayatına tam katılımlarını talep etmişlerdir. Özellikle, Yahudi feminizminin öncüleri olan Judith Plaskow, Rachel Adler ve Tamar Ross gibi feministler, Yahudi kadınların konumuna dair daha önce dile getirilmeyen konulara dikkat çekmişlerdir. Hepsi de aynı feminist ilkelere ve Yahudi kimliğine bağlılık göstermelerine rağmen feminist çalışmalarda farklı yollar izlemişler ve kimi zaman birbirine tamamen zıt çözüm önerilerini savunmuşlardır. Bu farklılıkların en büyük sebebi kiminin daha gelenekçi, katı ve değişime kapalı bir ortama kimininse daha liberal, değişime açık bir ortama doğmasıdır. Örneğin Plaskow Yeniden Yapılandırmacı, Adler Reform ve Ross da Ortodoks cemaatin mensubu olarak çalışmalarını yürütmüşlerdir. Yani bu isimler, dini yetiştirilme tarzlarının onlara dayattığı her şeyi kabul etmemiş fakat mensubu oldukları

¹²⁸ Hyman, "Jewish Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

¹²⁹ Fishman, "The Impact of Feminism on American Jewish Life", 11.

¹³⁰ Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", 139-166.

¹³¹ Aysel Okudan, "Feminist Teoloji Bağlamında Judith Plaskow ve Teolojisi", *Demokrasi Platformu Dergisi* 11/37 (2022), 356-357.

cemaatleri de bırakmamışlardır. Dolayısıyla yaptıkları çalışmalar, içinde bulundukları cemaatin kültürel unsurlarından bağımsız düşünülemez. Fakat buna rağmen hepsinin amacı, kadınların deneyimlerini içeren bir Yahudi teolojisi ve Halaka yorumu oluşturmak, aynı zamanda kadınların dini hayatta eşit temsilini sağlamaktır.¹³²

Geleneksel Yahudiliğe yönelik ilk feminist eleştiriler, Halaka'yı hedef almıştır. Yahudiler için Halaka, bir yaşam kılavuzu niteliği taşıması sebebiyle cinsiyet ayrımının en net görüldüğü alanlardandır. Dolayısıyla Halaka sisteminin bizzat içerisinde olan kadınlar, artık Halaka'nın dönüştürülmesi gerektiğinin altını çizmişlerdir. Örneğin Halaka'nın evlilik ve boşanma konularında kadınların aleyhine sergilediği tutumlar Yahudi feministlerin öncelik verdiği konulardandır. Yahudi hukukunda bulunan boşanma konusunda erkeğin rızasını gözetmeyen uygulamalar dâhilinde erkeklerin belirli gerekçelerle boşanmayı başlatması, istediği takdirde kadına get vermayarak onu aguna pozisyonuna düşürmesi vb. durumlar kadınların mağduriyetine sebep olmuştur. Liberal ve feminist grupların içinde yaşayan kadınlar için artık bunlar bir sorun olmaktan çıkmış olsa da geleneğin içinde kalmak isteyen gruplar için bu problemlere çözüm arayışları devam etmekte ve kadınları evlilik sürecinin aktif katılımcıları yapmak hedeflenmektedir.¹³³

Feministlerin eleştirisi getirdiği konulardan bir diğeri de anneliğe atfedilen kutsallık ve çocuk doğurmaya verilen önem olmuştur. Adler, *"The Jews Who Wasn't There"* isimli makalesinde kadınların annelik sıfatıyla yüceltilmesinin kadının Halaka'daki ikincil konumunun üstünü örtmek için geliştirildiğini dile getirmiştir. Ona göre ataerkillik yapıların yarattığı bu sözde ideal kadın rolleri, kadınları insan olarak kabul etmez ve çizdiği sınırlarla kadınların yeteneklerini görmezden gelip basmakalıp davranış biçimleri yaratır. Halaka'daki kadın problemlerine getirilen eleştiriler sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Kadınların koşer kurallarını gözetme, Şabat mumlarını yakma gibi mitzvaları yerine getirmelerine izin verilirken bunun dışındaki diğer ibadetlerden muaf tutulmalarını da eleştirmişlerdir. Çünkü Yahudi kadın, dini alanda erkekler için tehdit edici bir unsur olarak görülmüştür. Bundan dolayı kadın, kendine örülen duvarlar içerisinde ömrünü sadece yemek pişirmeye, temizlik yapmaya, çocuklarının ve eşinin ihtiyaçlarını gidermeye adanmıştır. Doğal olarak ne dini eğitim alabilmiş ne öğretebilmiş ne de kamusal alanlarda kendine yer bulabilmiştir. Oysa kadınların da tıpkı erkekler gibi eğitim almaya, haham olmaya, mahkemelerde şahitlik yapmaya, karar verici pozisyonlarda bulunmaya hakları vardır. Görüldüğü üzere bir Yahudi'nin hayatının her alanını etkileyen Halaka'da ciddi kadın sorunları vardır ve Adler'a göre kadınlar, Tora'dan hakları olan payı talep etmelidirler.¹³⁴ Halaka'da yapılmak istenen bu reformların en önemli amacı kadını sosyal veya dini hayatın her alanında aktif katılımcı yapabilmektir. Modernite ile doğan seküler alana kadının katılımı görece daha erken kabul gördüğü için Yahudi feminist kadınların odak noktası dini hayata katılımı eşitsizliği gidermek olmuştur. Dini hayata eşit katılımın sağlanmasının kadınların da

¹³² Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", 147.

¹³³ Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", 148.

¹³⁴ Rachel Adler, "The Jew Who Wasn't There: Halacha and The Jewish Woman", *Off Our Backs* 2/6 (1972), 16-17.

var olduğu bir Yahudi tarih ve teoloji yazımına bağı olduğunu anladıklarında ise teorik çalışmalara eğilmişler ve gelenek ile aktarılmayan kadın deneyimlerini ortaya çıkarmayı amaçlamışlardır.

2.2.1. Dini hayata eşit katılım talebi

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1970'lerde feminist Yahudiliğın ilk aşamasında, bilinçli bir kadın maneviyatı yaratmaya yönelik feminist mücadeleler verilmiştir. İlk feminist çabalar, Sinagog, Yeşiva gibi eskiden sadece erkeklere ait olan kamusal Yahudi alanlara erişme, ayin yönetebilme, hahamlığa ve kantorluğa kabul edilme, minyana dâhil edilme, dua giysileri olan tallit-tefilin giyebilme, Tora tomarını taşıyabilme ve sesli bir şekilde okuyabilme gibi haklara erişebilmek adına verilmiştir. Kadınlara dair dini alanda teorik ve pratik istekleri dile getirenler ve bu doğrultuda düzenleme yapanlar ilk kez Yahudi Reformist cemaatler olmuştur. Bu cemaatlere mensup olan Yahudi feministler, eşit erişim mücadelesiyle ilgili Yahudi kadınları bilgilendirmeye hizmet eden önemli sorular ortaya atmışlardır. Feminizmin amacı nedir? Kadınlar, sadece erkeklere özgü çalışma ve ibadet biçimlerini mi benimsemelidir? Kadınlara özel deneyimler ve bakış açıları olabilir mi? Kadınlar da tıpkı erkekler gibi Yahudi maneviyatına katkıda bulunabilir mi? Kadınların kendi deneyimlerini dâhil ederek manevi yaşamlarını keşfetmeye başlamaları ne anlama gelir? Bu tür sorular, Yahudi kadınlara geleneğın sınırlarıyla oynama konusunda özgürlüklerini hatırlatan bir etken olmuştur.¹³⁵

Bu amaçla (mezheplere bağı veya bağımsız hareket eden) birçok kadın grubu bir araya gelmiş¹³⁶ feminist yayımlar ve konuşmalar yaparak kadınların bu taleplerini geniş bir kitleye yaymaya başlamışlardır. Örneğın Ezrat Nashimi grubu üyeleri Yahudi kadınlar, 14 Mart 1972'de Muhafazakâr Hahamlar Meclisine değışim taleplerinden bahsettikleri bir bildiri sunmuşlardır. Bu bildiride kadınlara ilişkin Yahudi geleneğının bir zamanlar diğerkültürlerden çok daha ileride olduğundan ve geçtiğimiz yüzyıllarda gelişimlere ayak uyduramayarak geride kaldıklarından bahsetmişlerdir. Asırlardır cinsiyete dayalı yapılan rol dağılımları sonucu kadınların yalnızca eş, anne ve ev kadını olarak görünür olabilmelerini, sinagoglarda, eğitim merkezlerinde ve karar verici pozisyonlarda aktif rol almalarının engellenmesini eleştirmişlerdir. Rabbani dönem ve Orta çağ zihniyetini kapsayan bu durumun, Yahudi kadınlar açısından kabul edilemez olduğunu ve Yahudi toplumunda ikinci sınıf statülerini sona erdireceğini düşündükleri taleplerini dile getirmişlerdir. Minyan'a dâhil edilme, dini törenlere tam katılım, Yahudi hukuku önünde şahitliklerinin kabul edilmesi, kadınların da boşanmayı başlatmalarına izin verilmesi, hahamlık ve kantorluk okullarına katılma ve bu görevleri yerine getirebilme hakkı, Yahudi toplumundaki karar alma organlarına katılma ve liderlik

¹³⁵ Judith Plaskow, "Spirituality in the United States", *Jewish Women's Archive* (Erişim 27 Mayıs 2024).

¹³⁶ Lynn Resnick Dufour, "Sifting through Tradition: The Creation of Jewish Feminist Identities", *Journal for the Scientific Study of Religion* 39/1 (2000), 93.

pozisyonlarını üstlenebilme, tıpkı erkekler gibi kadınların da tüm mitzvaları eşit şekilde yerine getirmekle yükümlü olduğunun kabul edilmesi çağırısında bulunmuşlardır.¹³⁷

Modern eğitimler ve değişen yaşam standartları sayesinde daha da güçlenen feminist aktivizmi, toplumsal cinsiyet sınırlarının getirdiği zorlukların üstesinden gelmeyi büyük ölçüde başarmıştır. Yahudi toplumunda Ortodoksluk hariç diğer tüm kollarda, kadınların haham olmalarına, dua giysileri giymelerine, ayinlere katılmalarına, erkeklerinkine alternatif kadınlar ve kız çocukları için tören düzenlemelerine imkân tanınmıştır. Bu sayede 19. yüzyıla kadar hâkim olan geleneksel görüş, yerini yavaş yavaş eşitlikçi fikirlere bırakmış ve kemikleşmiş kadın erkek hiyerarşisini yıkmaya başlamıştır. Fakat bu başarılar, Reformist, Muhafazakâr, Ortodoks Yahudilik hareketlerinde ve Yeniden Yapılanmacı Harekette farklı yıllarda elde edilebilmiştir. Her bir grubun kendince bir dini kimlik benimsemesi ve geleneğe bağlı kalmayı veya geleneği güncel bilgilerle harmanlamayı tercih etmesi, kadınların eşit erişim hakkına daha kısa vadede veya daha uzun vadede erişmelerine sebep olmuştur.¹³⁸

Geleneksel yaşam tarzlarından ödün vermeyen ve kendilerini tamamen modern yaşamdan soyutlamış olan Ultra Ortodoks hareketinde, kadınlar günümüzde dahi birçok alanda eşitlik hakkından mahrum bırakılmanın ötesinde, yüzleri, satış kataloglarından; isimleri ise davetiye ve ölüm ilanlarından silinmiştir.¹³⁹ Bugün dahi İsrail’de Ultra Ortodoksların yaşadığı bölgelerde kadınların ve erkeklerin farklı kaldırımlardan yürüdüğü ve ayrı otobüsleri kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁰ Ultra Ortodoksların tutumu bu şekildeyken, Neo-Ortodoks, Muhafazakâr, Reformist ve Yeniden Yapılanmacı Yahudi hareketlerinde kadınlar, kendileri için önemli başarılar elde etmişlerdir.

Özellikle yenilikçi vizyonu ilk kabullenen ve pratiğe dökenler Reformist Yahudiler olmuştur. Daniel Elazar ve Rela Monson tarafından yapılan araştırmada, neredeyse “tüm” Reformist hareketlerde kadınların minyana dâhil edilmesine ve ayinde ilahiler söylemesine izin verilmiştir. Fakat o dönemlerde Muhafazakâr Yahudi kadınların henüz yarısı bile bu haklara erişememiştir. Yine aynı şekilde Reformist ve Muhafazakâr hareketlerde sinagoglarda karışık oturma ve kadınların dini liderlik etmesi neredeyse evrensel hale gelmiştir. Bu noktada denilebilir ki feminist dini tarzları belirleyen şey, feminizme yaklaşımlardaki farklılıklar değil, daha ziyade Yahudi yaşamına yaklaşımdaki farklılıklar olmuştur.¹⁴¹ Kadınlar bu farklılıklara rağmen kimi geç kimi daha erken, belirli haklara kavuşsalar da tam olarak eşit haklara sahip olamamışlardır. Örneğin kadınların haham olmaları Yahudi toplumunda Halaka açısından sorun teşkil etmeye devam etmiştir.

¹³⁷ “Ezrat Nashim’s ‘Jewish Women Call for Change,’ March 14, 1972”, *Jewish Women’s Archive* (Erişim 27 Mayıs 2024).

¹³⁸ Bedir, “Bir Amerikan Yahudi Mezhebi: Yeniden Yapılanmacı Yahudilik”, 81-82.

¹³⁹ Shulamit S. Magnus, “Feminist Jewish Ritual: The United States”, *Jewish Women’s Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁴⁰ Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik*, 32.

¹⁴¹ Fishman, “The Impact of Feminism on American Jewish Life”, 45-47.

Reform hareketinin ilahiyat fakültesi olan Hebrew Union Collage, 1972 yılında Sally J. Priesand'ı ilk kadın haham olarak atamıştır. Ardından yine aynı haham yetiştirme okulunda 1975 yılında ilk kadın kantor¹⁴² mezun olmuştur.¹⁴³ 1986 yılında kadınlar, hahamlık sınıfının üçte birinden fazlasını, kantor sınıfının ise tamamını doldurmuşlardır. Buna rağmen Reformist Yahudiler, birincil hahamın erkek olması gerektiğini iddia etmiş ve kadınları haham yardımcılığına daha uygun görmüşlerdir. Bu konuda kadın Reformist kantorlar, kadın hahamlara nazaran daha kolay kabullenilmiş ve birçok prestijli işte çalışabilmişlerdir. Kısacası tam eşitlikçilik varsayımlarına rağmen Reformist hareketin önemli bir kesimi, kadın hahamları ikincil bir konuma indirgemekten kaçınmamıştır.¹⁴⁴

Kadınlarla ilgili modern reformlara öncülük eden bir diğer grup da Yeniden Yapılanmacı Hareket olmuştur. Yeniden Yapılanmacı Hareketin kurucusu Mordecai Kaplan 1936 yılında yayımladığı yazısında kadınların eşit erişim haklarına dair önemli eleştirilerde bulunmuştur. Kaplan, bu yazısında geleneksel Yahudi hukukunun kadını hiç şüphesiz erkekten daha aşağı bir seviyede konumlandığını ve birçok yetenekli kadının sırf bu yüzden Yahudi yaşamına olan ilgisini kaybettiğini, dahası ona karşı tavır aldığını söylemiştir. Bu yüzden Yahudi toplumunda kadınlara bir yer bulunması ve erkeklerle aralarındaki statü farkını alaşağı edecek formüller üretilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁴⁵ Kendisi bu konuda 18 Mart 1922'de büyük kızı Judith için düzenlediği Bat Mitzvah töreni ile ibadette kadın erkek eşitliğinin önünü açan öncü kişilerden olmuştur.¹⁴⁶ 1974 yılında ise Reformist hareketin izinden giden Yeniden Yapılanmacı Hareket, Sandy Eisenberg Sasso'yu cemaatin ilk kadın hahamı olarak atamıştır.¹⁴⁷

Kadın erkek eşitliği bağlamında muhafazakâr Yahudilik bünyesinde birtakım çatışmalar yaşansa da o da diğer Yahudi grupların ardından bazı feminist taleplere yanıt vermiştir. Yeniden Yapılanmacı hareket gibi Muhafazakâr kesim de kız çocukları için Bat Mitzva törenleri düzenlemiş ve kadınların ibadet esnasında erkeklerle sinagogda aynı yerde oturmalarına izin vermiştir. Muhafazakâr hahamlar meclisinin Halaka konusunda merkezi otoritesi kabul edilen Yahudi hukuku ve Standartları Komitesi 1950 yılında, boşanamayan Yahudi kadınların tekrar evlenmesini engelleyen aguna problemini ortadan kaldırmak için evlilik kontratında (Ketuba) iyileştirmeler gerçekleştirmiştir. 1954 yılında Tora okuma yasağı kaldırılmış ve kadınlara aliyot¹⁴⁸ izni verilmiştir. 1973 ve 1974 yıllarında yerel hamamın rızası olduğu sürece kadınlar minyana dâhil edilebilmiştir.¹⁴⁹ Kadın haham olarak atanması konusunda, Amerika

¹⁴² Müzik/Şan eğitimi almış, melodik duaları yönetmekle görevlendirilen din bilgini.

¹⁴³ Özlem Topcan, *Yahudilik ve Hristiyanlık Din Geleneklerine Feminist Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 31.

¹⁴⁴ Fishman, "The Impact of Feminism on American Jewish Life", 50.

¹⁴⁵ Nurit Zaidman, "Variations of Jewish Feminism: The Traditional, Modern, and Postmodern Approaches", *Modern Judaism* 16/1 (1996), 50.

¹⁴⁶ İbrahim Ethem Aydın, "Yeniden Yapılanmacı Yahudilik Hareketinin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Temel Hedefleri", *F. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 128.

¹⁴⁷ Hyman, "Jewish Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

¹⁴⁸ Bir Yahudi cemaatinin üyesinin resmi Tora okumasının bir bölümü için bimah'a (kürsü) çağırılmasıdır.

¹⁴⁹ Başaran, "Muhafazakâr Yahudilik", 161-62.

Yahudiliğinin en büyük mezhebi olan Muhafazakâr hareket diğer cemaatlere nazaran geç atamalar gerçekleştirmiştir. Bunun en önemli sebebi Muhafazakâr hareketin, değişen sosyal koşullara uyum sağlarken, bir yandan da Halaka'ya bağlılığını devam ettirmesidir. Dolayısıyla Muhafazakâr hareketin, kadınların haham veya kantor olarak atanmalarını Halaka terimleriyle gerekçelendirme istekleri, muhafazakâr kadınların geri planda kalmalarına neden olmuştur. Amerikan Yahudi feminizminin muhafazakâr cemaat üzerindeki baskıları sonucu 1977 yılında ulusal bir komisyon kurulmuş, toplantılar düzenlenmiştir. Toplantıda bazı kişilerce kadınların aleyhine tutumlar sergilense de çıkan rapor kararına göre komisyon, 1979 yılının başlarında kadınların haham olarak atanmasını uygun bulmuştur. Bunun sonucunda hahamlık için gerekli olan şartları sağlayan Amy Eilberg 1985 yılında ilk muhafazakâr kadın haham olarak atanırken, akabinde 1987 yılında ilk muhafazakâr kadın kantor atanmıştır.¹⁵⁰

Yahudi feminizminin itici gücü, Ortodoks Hareketi de etkilemeyi başarmıştır. Ortodoks Yahudi feminizminde önemli bir yere sahip olan Blu Greenberg, 1981 yılında yazdığı "*On Women and Judaism: A View From Tradition*" (*Kadınlar ve Yahudilik Üzerine: Gelenekten Bir Bakış*) kitabında Yahudi geleneğinin, kadın ve erkeğin eşitlik potansiyelini desteklediğinden bahsederek feminizm ve Ortodoksluğun çelişkili yapılar olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Birçok Yahudi'ye hem Ortodoks hem de feminist olunabileceği konusunda ilham vermiştir.¹⁵¹ Kendisinin, feminizmi keşfetmesinde ve kadın deneyimlerinin bilincine varmasında Betty Friedan'ın "*Mystique*" eserinin etkili olduğunu belirtmiştir.¹⁵² Feminist amaca hizmet eden her çalışma, birçok kadının hayatına dokunarak onların yaşamlarına eşitliği getirmiştir. Dolayısıyla feminizmin amaçları, başarıları süreç içerisindeki gelişimleri, Greenberg için her daim devrim niteliğinde olmuştur.¹⁵³

Blu Greenberg, kadınların statülerini iyileştirme, Yahudi kültürel ve ritüel alanında kadınları aktif kılma gibi feminist ideallerinden bahsederken bir yandan da bu feminist iddiaları, Yahudi yaşamının yol göstericisi olduğuna inandığı Halaka ile uzlaştırmak istemiştir. 1980'li yıllarda diğer Yahudi gruplarında, eşit erişim gündeminin değişmesine rağmen Greenberg'in çabalarının çoğunun hala "eşit erişim" gündemini yansıtmaması, Ortodoks Yahudilikte feminizmin ne kadar yavaş yol kat ettiğinin göstergesidir.¹⁵⁴

Greenberg, Ortodoks kadınların aguna problemine çözüm getirilmesi noktasında hahamlara büyük görev düştüğünü dile getirmiştir. Hahamların boşanma konusunda erkeklerin haklarını sınırlandıran, kadınların haklarını ise genişleten çözümler geliştirmelerini söylemiştir. Greenberg'a göre haham'ın iradesi, Halaka'ya uygun yol bulmadaki en büyük güçtür. Şayet

¹⁵⁰ Hyman, "Jewish Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

¹⁵¹ Butler, "Modern Jewish Thought and Jewish Feminist Thought: An Uncommon Conversation", 58.

¹⁵² Blu Greenberg, *On Women and Judaism: A View from Tradition* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1998), 21.

¹⁵³ Greenberg, *On Women and Judaism: A View from Tradition*, 3.

¹⁵⁴ Leila Gal Berner, "Hearing Hannah's Voice: The Jewish Feminist Challenge and Ritual Innovation", *Daughters of Abraham: Feminist Thought in Judaism, Christianity, and Islam* (Gainesville, FL: University Press of Florida, 2001), 41.

hahamlar aguna problemine çözüm üretemiyorsa, Greenberg bu durumun haham iradesindeki eksikliğe işaret ettiğini vurgulamıştır.¹⁵⁵ *"On Women and Judaism: A View From Tradition"* kitabında da bu boşluğu kadınların doldurabileceğinden bahsetmiş ve onları Yahudi hukukuna bağlı kalarak liderlik rollerini üstlenmeye teşvik etmiştir. Kuruculuğunu üstlendiği "Jewish Orthodox Feminist Alliance" (Yahudi Ortodoks Feminist İttifakı) sayesinde Ortodoks feministler daha da güçlenmiş ve görünür hale gelmişlerdir.

JOFA, 1997 yılında Halaka çerçevesinde kadın haklarını genişletmek ve eşitlikçi bir Ortodoks toplumu inşa etmek amacıyla kurulmuştur. Bu hedef doğrultusunda uluslararası konferanslar düzenlenmiş, rehber kitaplar dağıtılmış ve medya üzerinden aktif etkinlikler yapılmıştır. Böylece feminist bilincin ve Yahudi akademisyenlerin Ortodoks Yahudi toplumunda dinamik bir sese sahip olmaları amaçlanmıştır. JOFA'nın çabaları karşılıksız kalmamış ve Ortodoks cemaatinde kız çocuklarının doğumunun kutlanması, bat mitzva törenlerinin düzenlenmesi gibi eşitlikçi ritüeller, kendine yer bulabilmiştir. Ortodoks kadınlar için eğitim alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ortodoks okullarının kapıları kız çocuklarına açılmış, önceden sadece erkeklere verilen Talmud ve Halaka eğitimi artık kız çocukları için de ulaşılabilir hale gelmiştir.¹⁵⁶ Ortodoks kadınlar haham olarak atanma hakkını, diğer elde ettikleri haklardan çok daha sonra kazanabilmişlerdir. İlk Ortodoks Yahudi kadın haham, 2016 yılında New Jersey'deki "Mounth Freedom" Sinagoguna atanan Lila Kegadan olmuştur. 2016 yılının sonlarına doğru İsrail'de de bir ilk yaşanmış ve Kudüs'teki Ramban Sinagogunda hali hazırda erkek bir Rabbi (Benny Lau) varken, yanına Ortodoks camianın ikinci Ortodoks kadın hahamı olacak olan Karmit Feintuch atanmıştır. Benny Lau, cemaatte yapılan tartışmaların aksine, yarısı kadın olan bir toplumda kadınlara hahamlık makamında yer verilmesinde bir marjinallik olmadığını dile getirmiştir.¹⁵⁷ Benny Lau'nun bu açıklamaları, Ortodoks Yahudi feminizminin büyük yol kat ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2.2.2. Teolojide eşit temsil talebi

Eşit erişim ve sivil haklar döneminde birçok şey başarılmış ve kadınlar, Yahudi yaşamının çoğu alanında görünür hale gelmiştir. Fakat elde edilen ilerlemeler, basit bir "dâhil etme" nin ötesine geçememiştir. Dolayısıyla bu süreç, Yahudi kadınların özgürleşme sorununa semptomatik bir tedavi yaklaşımı sunmuş "yara bandı" işlevi görmüştür. Süreç içerisinde meydana gelen değişimler, özellikle üniversite müfredatlarına feminist kaygıları işleyen Yahudi çalışmalarının girmesi,¹⁵⁸ Yahudi feminizminin dünyasında teorik bir ifade biçimi yaratmıştır. Böylece

¹⁵⁵ Alice Shalvi - Shulamit Peck, "Blu Greenberg", *Jewish Women's Archive* (27 Mayıs 2024).

¹⁵⁶ Hyman, "Jewish Feminism in the United States" (27 Mayıs 2024).

¹⁵⁷ Asife Ünal, "Bat Mitsva Ve Günümüzde Yahudi Kadının Cemaate Katilimi", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 357.

¹⁵⁸ Berner, "Hearing Hannah's Voice: The Jewish Feminist Challenge and Ritual Innovation", 41.

kadınların dini hayatta aktif olma ve deneyimlerinin kabul görmesi talepleri, yerini, Yahudilikte dini otoritenin nereden geldiğine dair sorgulamalara bırakmıştır.

Ses getiren bir aktivist ve yazar olan teolog Judith Plaskow, Feminist eleştirinin akademik ortama taşınmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁵⁹ Judith Plaskow 1983 yılında, o döneme kadar sürdürülen Yahudi kadın hareketleri hakkında dikkat çeken açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre 1980 yılına kadar verilen tüm kadın mücadeleleri, kadınların "özgürleşmesinden" ziyade bir medeni haklar mücadelesi üzerine verilmiştir. Plaskow'un metaforuyla kadınlar o dönemde, yeni bir pasta yapmak yerine pastadan bir parça almaya odaklanmışlardır. 1970 ve 1980'deki sorunlar sonraki dönemlerde yerini yeni sorunlara bırakmıştır. Yahudi feministler, artık pastadan bir dilim almak değil, yeni bir pasta yapmak istemişlerdir. Odaklarını, eşit erişim ve kapsayıcılıktan uzaklaştırmış, Yahudiliğin özüne inen daha derin meselelere yöneltmişlerdir.¹⁶⁰ Böylece kadın örgütleri ile başlayan taban aktivizminin katkılarıyla Yahudi teolojisi doğmuş ve Yahudi feminizminde yeni bir döneme girilmiştir.¹⁶¹

Yahudi feministlerin çoğu, Halaka ve Tora'nın ataerkil bir düzen tarafından yaratıldığını ve kadınların Yahudilikte "öteki" konumunun iyileştirilmesi için erkeklerin tasarladığı yapıların yetersiz kaldığını fark etmişlerdir. Kadınlar bu doğrultuda ilk çalışmalarına Tora'nın statüsünü gözden geçirerek başlamışlardır. Yahudiliğin normlarını oluşturan otoritelerin vahye dayalı olmasını sorgulamaya başlamışlardır. Bir yandan dinin içinde kalmak istemeleri ama aynı zamanda bu otoriteleri eleştirmek istemeleri bazı taraflarca çelişkili bulunmuştur. Buna rağmen Ortodoks feminist hareket içerisindeki feministler de dâhil olmak üzere, Yahudi kutsal metinlerindeki ataerkil yapılara eleştiriler getirmişlerdir.¹⁶²

Örneğin Ortodoks bir feminist olan Cynthia Ozick, Tora'nın mağduriyetlere ve suistimallere karşı "yapmayacaksın" ve "çalmayacaksın" gibi emirlerle koruyucu bir tavır sergilediğini işaret etmiştir. Ancak, dünyanın yaratılışından itibaren ötekileştirilen kadınların haklarına sahip çıkacak, en başından beri bu mağduriyetlerin engellemesini sağlayacak, "kadınların insanlığını azaltmayacaksın" diyen emri Tora'da bulamadığını söyleyerek, dini otoriteleri en temelden eleştirmiştir.¹⁶³

Plaskow, kadınların ötekiliğini "*The Right Question is Theological*" (*Doğru Soru Teolojiktir*) makalesinde, erkeklerin, dini ve toplumsal yaşamın aktörleri kabul edildikleri için normatif Yahudiler olduğunu, kadınların ise normun dışında tutularak daha az insan statüsünde görüldüğünü ifade etmiştir. 1970'lerde kadınlar ve Halaka üzerine makaleler yazan Adler,

¹⁵⁹ Okudan, "Feminist Teoloji Bağlamında Judith Plaskow ve Teolojisi", 352.

¹⁶⁰ Judith Plaskow, "The Right Question is Theological", *On Being a Jewish Feminist*, ed. Susannah Heschel (New York: Schocken Books, 1983), 223.

¹⁶¹ Mara H. Benjamin, "Tracing the Contours of a Half Century of Jewish Feminist Theology", *Journal of Feminist Studies in Religion* 36/1 (2020), 12.

¹⁶² Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", 150.

¹⁶³ Cynthia Ozick, "Notes toward Finding the Right Question", *American Jewish Thought Since 1934*, ed. Michael Marmor - David Ellenson (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2020), 221-225.

cemaatin Halaka'daki adaletsizlikleri düzeltecek kadar esnek olması halinde kadınların ötekilik problemlerinin ortadan kalkacağı savunmuştur.¹⁶⁴ Ancak Plaskow bu varsayımın, düşünüldüğünden çok daha derin olduğunu işaret etmiştir. Çünkü Plaskow'a göre kadınların ötekiliği, Yahudi deneyiminin tam merkezinde, Sina Dağı'nda Tanrı ile ahit yapıldığı esnada kadınların görmezden gelinmesiyle başlamıştır. Dolayısıyla kadınlar, Yahudi öğrenimine daha fazla erişse de, dini yaşama katılımları artsa da, sinagoglara haham olarak atansalar da Tora'da özel bir okuma parçası olan "Sina Kıssasını" her okuduklarında, görünmez benliklerine ve erkeklerle tanrı arasındaki konuşmaya şahit olacaklardır.¹⁶⁵

Bu tartışmalar sonucunda feministler, Tora'nın otoritesini bilinenin aksine, Tora'dan değil toplumdan aldığı farkına varmışlardır. Burada bahsedilen toplumu temsil edenler aslında, toplumun yarısını oluşturan erkekler ve daha da spesifik bir alanda, erkek rabbani din bilginleridir. Dolayısıyla Halaka'nın otoritesi, Tanrının iradesinden değil, onu kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmeyi arzulayan rabbani elitlerin sahip olduğu toplumsal otoriteden gelmiştir. Erkeklerin metinleri şekillendirdiği dönemlerde kadınlara fırsat verilmemesi, cahil bırakılmaları, varlık alanlarının evle sınırlandırılması, metinlerin ataerkil bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Şayet bu dönemlerde kadınlar da dini otoriteyi ellerinde bulunduruyor olabilselerdi bugün gerek metinlerde gerek hayatta daha eşitlikçi bir yaklaşıma şahit olunabilirdi.

Sonuç itibarıyla Yahudilerin yaşamını şekillendiren dini literatürün tümü, pek çok görüşün bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu metinler bazı bireylerin kutsal anlayışları ve kişisel deneyimleri etrafında şekillenmiştir. Bu doğrultuda kutsal metinlerde kadınlar, norm olandan farklı, yani "öteki" olarak sunulmuştur. Böylece Tora, feministlerce eleştirilerin odağı haline gelmiştir.¹⁶⁶

Ayrıca Yahudiliği, feminist bir perspektiften yeniden inşa etmek isteyen bir grup Yahudi feminist, 1981 yılında B'not Esh (Ateşin Kızları) adlı grubu kurmuştur. Sonrasında Archiyot Or (Işığın Kız Kardeşleri) ve Bat Kol (Sesin Kızı/İlahi Ses) gibi bir dizi yan gruplar da ortaya çıkmıştır. Bu gruplar Yahudi kadınların deneyimlerini kapsayan bir Yahudilik yaratmanın hayaliyle Yahudi topluluğuna yayılabilecek fikirler ve kaynaklar üretmişlerdir.¹⁶⁷ Bunun için kadın merkezli ritüeller ve metinler tasarlamak gibi çok yönlü girişimlerde bulunmaktadırlar.

B'not Esh'in kurucularından olan Plaskow ve diğer feministler, Yahudilikle ilişki kurmak için kendi yöntemlerini kullanmaya karar vermişlerdir. Plaskow'un tabiriyle, yeni bir pasta yapmaya başlamışlardır. Binlerce yıllık geleneğin malzemelerini modern bir feminist bilinçle birleştirmek için Yahudi kadınların seslerini ve deneyimlerini ayinlere ve klasik metin

¹⁶⁴ Plaskow, "The Right Question is Theological", 224-226.

¹⁶⁵ Judith Plaskow, *Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective* (New York: Harper and Row, 1990), 26.

¹⁶⁶ Aksel, "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi", 151-153.

¹⁶⁷ Plaskow, "Spirituality in the United States" (27 Mayıs 2024).

yorumlamalarına dâhil etmeye çalışmışlardır. Örneğin, günlük okunması gereken duaları içeren “Siddur” un ve Seder sofralarında okunan, Mısırdan çıkış hikâyelerinin yer aldığı “Haggadah” ın feminist versiyonlarını yaratmışlardır.¹⁶⁸ Lilith dergisinin kurucu ortaklarından olan Aviva Cantor, eşitlikçi bir Haggadah üzerine çalışmalar yapmıştır. Haggadah’da geçen “Kral” yerine “Evrenin Hâkimi” yazmış, “dört oğul” ifadesini “dört kız” olarak değiştirmiştir. Çıkış anlatısına ayrıyeten Yakup’un eşlerini de eklemiştir. Böylece Seder sofrasında erkekler kadar kadınlar da görünür olmuştur.¹⁶⁹

Diğer yandan Feminist teologlar, Tanah’taki tanrıya atıfta bulunmak için tanrı imgesinin dişil bir tamamlayıcısı olarak “Şekina” ifadesine yer vermişlerdir. Kullanılan bu dişil tanrı imgesiyle birlikte eril tanrı imgesinin desteklediği erilliğin normatif statüsüne ve eril tahakküme meydan okumuşlardır.¹⁷⁰ Feminist teologlara göre eril tanrı imgesine karşılık kullanılan bu dişil tanrı imgesi, tanrıyı eril sınırlardan çıkaracak ve daha kapsamlı bir tanrı anlayışının gelişmesine yardımcı olacaktır. Bunun yanı sıra Yahudilikte dişil şeytan olarak sunulan, Havva ile rekabet eden ona düşman olan ve korkunç bir varlık olarak tanımlanan Lilith, kadın nefretini körüklediği düşüncesiyle Yahudi feministlerin yoğunlaştığı diğer bir konu olmuştur. Geleneksel anlatılarda Âdem soyuna düşman ve bebekleri öldüren bir iblis olarak görülen Lilith, feminist midraşlarla bilge ve cesur bir kadına dönüşmüş ve Havva ile arasındaki rekabet ortadan kaldırılarak iki kadın arasında güçlü bir bağ oluşturulmuştur. Böylece kadınların deneyimlerine sahip çıkılmış ve kadınlar arasında feminist bilinç ivme kazanmıştır.¹⁷¹

Feminist ifadenin getirildiği bir başka alan da ritüeller olmuştur. En eski feminist ritüellerden olan doğum ve kız çocukları için düzenlenen törenlerden sonra, yeni törenler yaratmanın mümkün olduğunu keşfetmiş ve kadınların hayatlarındaki her bir merkezi olay veya kriz için ritüelleri oluşturmuşlardır. Örneğin menarş (ilk regl döngüsü), tecavüz, düşük için ritüeller geliştirmişlerdir.¹⁷² Yeni üretilen bu ritüeller, Yahudi kadınları dini gelenekteki görünmezlikten, kirli kabul edilen “dışlanmış” kadın algısından kurtarmaya yardım ederken, Yahudilikle özdeşleşmeleri noktasında aracı işlevi görmüştür.

Feminist soluk getirilen önemli projelerden biri de Midraşlardır. Yahudi feministler, kutsal metinlerdeki kadın figürlerine odaklanarak yeni Midraşlar yazmışlardır. Feminist katılımcıların bulunduğu her yerde, geleneksel metinlere kadın deneyimlerini içeren sorular sorulmuştur. Örneğin İbrahim, İshak’ı tanrıya kurban etmek için götürdüğünde Sara ne düşünmüştür? Hacer

¹⁶⁸ Hyman, “Jewish Feminism in the United States” (27 Mayıs 2024).

¹⁶⁹ Fishman, “The Impact of Feminism on American Jewish Life”, 56.

¹⁷⁰ Şerife Özketen Çatalkaya, “Feminist Teolojinin Eril Tanrı Eleştirisi Bağlamında Bir Değerlendirme”, *ATEBE* 11 (Haziran 2024), 67.

¹⁷¹ Hümeysra Çakar, “Yahudilikte İlk Feminist Arketip Olarak Lilith”, *Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu* (Ankara: ASBÜ Yayınları, 2023), 84-86.

¹⁷² Plaskow, “Spirituality in the United States” (27 Mayıs 2024).

oğlu İsmail'le çöle götürüldüğünde nasıl bir acı hissetmiştir? Musa'nın otoritesine meydan okuyan Meryem, neden cezalandırılmıştır?¹⁷³

Kadınların ne hissettiğini sorgulayan bu minval üzere birçok Midraş yazılmıştır. Mesela Talmut'ta bulunan (Rav ve Karısı) isimli kıssa buna bir örnektir. Rav, ölümden daha kötü bir şey var mı diye düşündü ve "ölümden daha acı bir eş buluyorum"¹⁷⁴ pasajını buldu. Eğer eşine mercimek hazırla derse o eşine nohut hazırlardı, nohut hazırlamasını istese karısı ona mercimek hazırlardı. Bu, gelenekte karısı tarafından eziyete uğrayan "Rav" ve ölümden daha acı bulunduğu karısının kıssasıyken, feminist midraşta kıssa kadının bakış açısından yorumlamıştır. Geleneksel okumada anlatıyı erkeğe ve onun isteklerine odaklıyordu. Mesela Rav, günlük çalışmalarından sonra eve gelir ve lezzetli bir yemek bekler. Karısı Rav'ın o günkü istediği yemeği yapmadığı için, onun hayatını istismar ettiğini düşünür. Bu kıssa üzerine yazılan feminist midraşta yazar, aslında istismar edenin Rav'ın karısı değil, bizzat Rav olduğunu gösterir. Örneğin, Rav, karısına bazen Bet Midraş'tan (Tora çalışma salonu) erken geleceğini söyleyip geç gelirdi. Veya geç geleceğini söyler ancak eve erken gelirdi dolayısıyla karısı yemeği hazırlamamış olurdu. Rav, bazen karısına haber etmeden ansızın birçok öğrenci ile birlikte gelirdi. Bazen de akşam yemeği için misafir getireceğini söyler ve eşi güzel yemekler hazırladığı halde Rav eve yalnız gelirdi. Dolayısıyla, bu kıssa eşini sefil eden bir kadının kıssası değildir. Aksine erkeğin, kadın düşmanı tavırları karşısında, kadında eşine karşı uyanan acımasızlık ve kin duyguları mevcuttur. Bu örnekte de görüldüğü gibi, feminist midraşta, bakış açısı erkek merkezinden kadın merkezine kaydırılmıştır ve erkek-kadın kavramları ile bu kavramlara toplum tarafından yüklenen anlamlar sorgulanmıştır.¹⁷⁵

Bu gelişmeler, Yahudi feminizminin etkisini ilk hedeflerinin çok ötesine taşımış ve 1990 yıllarında feminist çalışmaların yeni odak noktası cinsiyet, toplumsal cinsiyet, heteronormatif varsayımlar olmuştur. Böylece feminist akademik çalışmalar, daha geniş bir değişimin parçası haline gelmiştir. Bu dönemlerde önemli akademik çalışmaları ve kuir teorisiyle gündeme gelen Judith Butler, Yahudi çalışmaları alanındaki birçok akademisyenin çalışmalarına zemin hazırlamıştır.¹⁷⁶ Butler, sadece Yahudi geleneğini değil yaygın feminist kabülleri de eleştirmiştir. Feminizmin geleneksel cinsiyet kategorilerine meydan okuyarak cinsiyetin biyolojik temellere dayanmadığını söylemiştir. Ona göre cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kategorileri birbirinin aynı olup, performatif tekrarlar yoluyla üretilen kültürel inşalardır. Dolayısıyla bu bakış açısı, cinsiyetin tek tip bir yapı olarak algılanmadığı ve cinsiyet kimliğinin farklı şekillerdeki deneyimlerini de kapsayan geniş bir feminizm yaratmıştır. Onun fikirleri, feminizmin sadece

¹⁷³ Berner, "Hearing Hannah's Voice: The Jewish Feminist Challenge and Ritual Innovation", 43.

¹⁷⁴ Vaiz 7/26.

¹⁷⁵ Ronit Irshai, "'And I Find a Wife More Bitter Than Death' (Eccl 7:26): Feminist Hermeneutics, Women's Midrashim, and the Boundaries of Acceptance in Modern Orthodox Judaism", *Journal of Feminist Studies in Religion* 33/1 (2017), 75-77.

¹⁷⁶ Glanzberg-Krainin - Levitt, "Feminist Theory and Jewish Studies", 247.

kadınlar için değil, "öteki" olarak görülen herkes (mülteciler, engelliler, eşcinseller...) için gerektiği düşüncesine katkıda bulunmuştur.¹⁷⁷

Judith Butler'ın dâhil edildiği üçüncü dalga feminist hareketin düşünce yapısını diğer feminist hareketlerden ayıran en önemli husus, postyapısalcılığın ve postmodernizmin etkileriyle birlikte oraya çıkan "biyolojik cinsiyetin de tıpkı toplumsal cinsiyet gibi bir inşadan ibaret olduğu" tartışması olmuştur. Bununla birlikte üçüncü dalga feminist harekette, ikinci dalganın yarattığı algılara karşı bir çıkış vardır. 1990 yılların başında ortaya çıkan üçüncü dalga feminizmi, feminizmi daha geniş bir perspektiften ele almayı öncelemiş ve ikinci dalga feminizminin yapmış olduğu biyolojik ve toplumsal cinsiyet ayrımını ötekileştirici bulmuştur. Bunun yanı sıra feministlerce, ikinci dalga feminizmindeki modern düşünce biçiminin yarattığı evrensellik algısının, bireysel farklılıkları göz ardı ettiği savunulmuş ve bu durumun dışlamalara neden olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁸

Üçüncü dalga feministlerinden olan Judith Butler'ın feminizm anlayışından bahsetmeden önce Yahudi feminizminin doğduğu ikinci dalga feminizm dönemindeki feminist algıya değinecek olursak, o dönemdeki feministler, yasalar karşısındaki bir eşitlikten söz etmenin yeterli olmayacağını, aile, cinsellik ve çalışma hayatında da sorunların olduğunu ve bu alanlarda da eşitlik sağlanması gerektiğini savunmuşlardır. Ataerkilliğin üstesinden gelebilmek için yalnızca yasalarla mücadele etmemiş hem yasalarla hem de toplumsal pratiklerin tümüyle mücadele etmenin ataerkil sistem karşısında daha gerçekçi bir mücadele oluşturabileceğinden bahsetmişlerdir. Bu yüzden sadece yasalar karşısındaki eşitsizlikleri değil toplumsal pratikler kapsamındaki eşitsizliklerin nedenlerini de araştırmışlardır. Çünkü kadın ve erkeğe atanan rolleri ve bu rollerin aile içindeki asimetric dağılımlarını, kadınların akli yetilerine yapılan olumsuz yorumları, toplumsal yaşamda ataerkil sistem tarafından kadının konumunun ikincilleştirildiğinin tezahürü olarak görmüşlerdir.¹⁷⁹

Özellikle Simone de Beauvoir "Kadın doğulmaz, kadın olunur!" ilkesi ile kadınların toplum tarafından nasıl şekillendirildiğini ve ev içi alana içkinleştirildiğini ifade etmiştir. Beauvoir bu sözüyle ikinci dalga feminizminde "toplumsal cinsiyet" kavramının zeminini hazırlamış¹⁸⁰ ve "İkinci cins" isimli eserinde, dişi cins olarak doğan bir insanın, yaşadığı süreç içerisinde bulunduğu toplum tarafından eğitilip nasıl "kadın" olduğunu anlatmıştır. Cinsiyetlere atanan rollerin doğal değil, öğretilmiş olduğuna dair sunduğu bilgiler ve deneyimler, feministlerin, doğumla verili olan cinsiyet (sex) ve doğduktan sonra toplumun etkisi ile şekillenen toplumsal

¹⁷⁷ Ruveyda Öz - Hesna Serra Aksel, "Judith Butler'a Göre Kadının Özneliği Problemi", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18 (2024), 128-139.

¹⁷⁸ Yasemin Hediye, *Judith Butler ve Queer Kuram* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 12.

¹⁷⁹ Hediye, *age*, 9-10.

¹⁸⁰ Esra Başak Aydınalp, "Varoluşçu Özgürlük Bağlamında Kadın: Simone de Beauvoir ve İkinci Cinsiyet", *Litera: Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 30/2 (2020), 468-475.

cinsiyet (gender) kavramlarında ayrıma gitmelerine yol açmıştır.¹⁸¹ Bu bağlamda ikinci dalga feministler, cinsiyetçi yaklaşımlar sonucu ortaya çıkan eşitsizliklerin temeline toplumsal cinsiyeti yerleştirmişlerdir. Bu eşitsizliklerin görülmesi ve giderilmesi konusunda biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımını gerekli görmüşlerdir. Biyolojik cinsiyet verili bir özellik olarak görülmüş, erkek ve dişi olmak üzere iki grupta ifade edilmişken; toplumsal cinsiyet, sonradan var olan bir inşa sürecine dayandırılmıştır.

Bu düşünce çerçevesinde kişi, doğduğu andan itibaren toplumsal cinsiyetin inşa sürecine dâhil edilir ve süreç içerisinde bebeğin cinsiyetine uygun nesneler ve davranışlar belirlenir. Kız çocuğuyla pembe, erkek çocuğuyla mavi rengin özdeşleştirilmesi, oyuncakların cinsiyetlere göre alınması bunun en bariz örneklerindendir. Bu da çocuğun hayatı boyunca sahip olması beklenen cinsiyet kimliğini şekillendirir. Çocuk büyüdükçe toplumdaki yeri ve rolü daha da netleşir. Toplum için bu cinsiyet farkları büyük önem taşır ve cinsiyet kimliği belirginleştikçe rollerin kabulü kolaylaşır. Kabul gören roller toplum için standartlar haline gelir ve bireyler bu standartlara uymak zorunda kalır. Bu durumda artık belirlenmiş rollere uymamak kabul edilemez ve genellikle toplum tarafından büyük tepkilerle karşılaşılır.

Aktarılan düşünce beraberinde ikinci dalga feminizminde ortaya çıkan ve hâkim olan görüş, toplumsal cinsiyetin kadını ötekileştirmeye yönelik biçimde düzenlendiği şeklindedir.¹⁸² Bilhassa kadınla özdeşleştirilen ev içi alanlar ve aile kurumları, ataerkil cinsiyetçi sömürülerin üretim alanları olarak görülmüştür. Bu yüzden ikinci dalga feministler, ataerkil yapıların varlığına son vermek için özel yaşam alanı, siyasal alan gibi birçok alanda çalışmalar yürütmüş ve mücadeleler vermişlerdir.¹⁸³ Sonuç olarak kadınların eşitsizliğe uğramasının altında yatan temel sebep, kadınların biyolojik cinsiyeti değil, toplumun ayrıştırıcı biçimlendirmeleri olarak tanımlanmıştır. Bu durumda feministler, kadınların ikincil statülerini eritmek ve eşit rol dağılımları sağlamak adına, toplumsal olanı biyolojik olandan ayırarak çözümler üretmeye çalışmışlardır.

İkinci dalga feminist hareket genel olarak, tek ortak noktası kadın olmak olan mücadeleleri kapsamış, ırk veya sınıf ayrımı gibi sorunları, kadınların aynı baskıyı görmesine engel olmadığı gerekçesiyle mücadelelerinin içerisine dâhil etmemişlerdir. Bunun aksine bazı feministler, daha çoğulcu bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini vurgulamış, mücadelelerde sadece kadınların değil maduriyet yaşayan ve ötekileştirilen tüm bireylerin dile getirilmesini istemişlerdir. Kısacası, önce bu farklılıkları görmek ve sonrasında ortak noktalar üzerinden siyaset yapma düşüncesi, feminist ayrımın temelini oluşturmuştur. Feminist düşüncede ortaya

¹⁸¹ F. Seda Kundakçı, "Feminizmde Yeni Yaklaşımlar- Judith Butler", çev. Hilal Onur İnce, *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar* (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, ts.), 3.

¹⁸² Hediye, *Judith Butler ve Queer Kuram*, 11.

¹⁸³ Mehmet Fatih Işık, *Judith Butler'da Feminist Söylem ve İktidar* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 49-50.

çıkan farklı algılar, anlaşmazlıklara yol açmış ve ikinci dalga feminist hareket içerisinde ayrımlar yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁸⁴

Değişen bu feminist anlayışla beraber verilen mücadeleler, artık sadece erkeklerin kadınlara yönelik tutumlarını veya olumsuz algıyı düzeltmenin ötesine taşınmış; savaşları, çevre sorunlarını, sosyal eşitliği, göçmen problemlerini, adaleti, ekonomiyi, ırkçılık gibi sorunları da kapsamının içerisine dâhil etmiştir. Bu sorunlar Judith Butler'ın da ele alıp tartıştığı en önemli sorunlardır.¹⁸⁵ Özellikle "Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity" (Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi) adlı eseriyle feminist eleştiriye yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu kitabında daha öncesinde verili olduğu kabul edilen "dişil-eril" kategorilerini sorgulamış, özneliğin, statik olduğunu vurguladığı bu tür kategoriler yerine akışkan kimlikler üzerinden yürütülmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁸⁶

Butler, feminizmin erilliğe ve dişillığe dair fikirlerle sınırlı kaldığını ve bu bakış açısının dışlayıcı toplumsal cinsiyet normlarını ürettiğini düşünür. Butler, Fransız filozof Michel Foucault'un cinsiyet ve cinselliğin kuruluşları hakkında yapmış olduğu çalışmalardan ve 20. yy. Fransız düşünürü Jacques Derrida'nın dilsel teorilerinden etkilenmiş ve kendi cinsiyet formülasyonları için yeni bakış açıları kazanmıştır. Foucault'un çalışmalarının etkisi altında kalan pek çok teorisyen gibi Butler da, cinsiyetin biyolojik olarak verili bir şey olduğunu reddetmiş ve cinsiyeti de tıpkı toplumsal cinsiyet gibi sonradan performatif tekrarlarla oluşturulan kültürel bir inşa olarak nitelendirmiştir.¹⁸⁷ Dolayısıyla bu düşüncede toplumsal cinsiyet ve cinsiyetten, iki ayrı kategori olarak bahsetmek anlamsızdır. Butler'a göre Feminizmdeki özne meselesinin tartışılmasının nedeni de cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasında yapılan ayrımdır.¹⁸⁸ Bu yüzden Butler, cinsiyet, özne ve iktidar arasında bir ilişki kurar. Feminizmin öznesi olarak kadınları konumlandırmanın, cinsiyet kategorisinin doğal olduğunu kabul etmekle aynı olduğunu vurgular. Bu noktada kadın kategorisinin dil ve politikanın söylemsel bir ürünü olduğunun altını çizer ve kuralları ataerkil bir düzen tarafından belirlenen bir sistemde kadının özne olamayacağından bahseder. Yani Butler, özneleşmenin beraberinde maduniyet sürecinin de başladığını dile getirir. Bir taraftan özerk olma mücadelesi verilirken aslında diğer taraftan da onu yok etmekle tehdit eden iktidar biçimi onaylanır ve ona bağımlı hale gelir.¹⁸⁹ Dolayısıyla özneleşme sürecinde varoluşun bedeli her

¹⁸⁴ Kundakcı, "Feminizmde Yeni Yaklaşımlar- Judith Butler", 4.

¹⁸⁵ Işık, *Judith Butler'da Feminist Söylem ve İktidar*, 51-52.

¹⁸⁶ Kundakcı, "Feminizmde Yeni Yaklaşımlar- Judith Butler", 6-7.

¹⁸⁷ Derya Aybakan Saliya, *Judith Butler ve Post-Modern Feminizm* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 48-49.

¹⁸⁸ Burcu Başaran, *Radikal Demokrasi Kuramı Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Meselesi Judith Butler'ın Kuramsal Yaklaşımının Değerlendirilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 36.

¹⁸⁹ Judith Butler, *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, çev. Başak Ertür (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 45.

zaman maduniyet olmuştur.¹⁹⁰ Judith Butler bu sebeple kadın kategorisini Foucault gibi politik bir bakış açısı ile ilişkilendirirken, bir yandan da Derriadacı bir perspektiften yapı söküme tabi tutar. Özellikle Foucault'nun "Özne, iktidar rejimi tarafından önce kurulur; ardından cinsellikle donatılır." iddiası, Butler'ın feminizmle ilgili bütün fikirlerini iktidar ve söylem üzerinden ilişkilendirirerek ortaya koymasını sağlamıştır.¹⁹¹

Sonuç olarak Butler'ın feminist bakış açısının, özellikle toplumsal cinsiyetin ve cinsiyetin performatif doğası ve kimliklerin inşası üzerine yoğunlaştığı görülür. Butler'a göre ne cinsiyet ve toplumsal cinsiyet birbirinden ayrıdır ne de toplumsal cinsiyet, cinsiyetin bir uzantısıdır. Toplumsal cinsiyet kimlikleri biyolojik cinsiyetten bağımsız olarak iktidar ve kültürel süreçler tarafından inşa edilir ve bu süreçler bireylerin günlük yaşamlarında sürekli tekrarladıkları eylemler ve performanslar aracılığıyla gerçekleşir. Yani cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, tözsel kategoriler değil, sürekli olarak tekrarlanan ve performe edilen süreç sonucunda ortaya çıkan inşalardır. Butler bu süreklilik eylemini performatif kavramıyla açıklar. Dolayısıyla performatiflik, kimliklerin sürekli olarak yaratılması ve yeniden yaratılması sürecini ifade eder. Bu bağlamda cinsiyet ve toplumsal cinsiyet performansları, bireylerin normlara uygun olarak sergiledikleri ve böylece bu normları pekiştirdikleri davranışlardır. Butler'ın teorisine göre bu sürekli performanslar nasıl ki normları pekiştiriyorsa aynı şekilde normları yerinden edebilir veya değiştirebilir de. Bu yüzden Butler, kimliklerin sabitlenmesine ve sınırlandırılmasına karşı eleştirel bir tutum takınır ve daha kapsayıcı, esnek bir feminist bakış açısı için yapısökümcü bir müdahale ile performativizmin kendi iç dinamikleriyle her seferinde kendi düzenini bozarak feminizmde yeni imkânlar yaratmasını umar.

Butler, Yahudi değerlerine sahip bir ailede büyümüş, sinagogda Yahudi eğitimi almış ve Yahudi felsefesi temelinde önemli etik görüşler geliştirmiştir. Hatta ortaya koyduğu eleştirileri Yahudi etik gelenek ile bağdaştırmış ve kendisinin bu geleneğin savunucusu olarak görmüştür. Yahudi değerlere atıfta bulunarak, şiddetin her türüsüne karşı olan Butler, çok kültürlü yaşamların birlikteliğini savunmuş, devlet şiddeti olsa dahi, şiddetin her türüsüne karşı çıkan bir Yahudi değer varlığından bahsetmiştir. Kendi akrabalarından bazılarını Macaristan'da Nazilerin yaptığı Yahudi soykırımında kaybeden Butler, yaşam hakları ellerinden alınarak katledilmiş Yahudilerin hatıralarını yaşatmaya çalışmış ve artık hayatlara atfedilen yaşamı değerli/değersiz zihniyetini yıkmak için tüm insanları kapsayan, Yahudilikte çağdaş etik bir arayış içerisine girmiştir. Bu sebeple sosyal adalet için bir Yahudi'nin, ırkçılığın ve haksızlığın her türüsünün karşısında durması ve ses çıkarması gerektiğini aktarmıştır. Çünkü ona, Yahudi etiği üzerine aldığı özel derslerin her aşamasında adaletsizliklere karşı sessiz kalınmaması

¹⁹⁰ Kundakcı, "Feminizmde Yeni Yaklaşımlar- Judith Butler", 10.

¹⁹¹ Işık, *Judith Butler'da Feminist Söylem ve İktidar*, 83.

gerektiği öğretilmiştir. Ona göre Yahudiler, diasporik değerleri temsil ederler ve dolayısıyla dünyayı iyileştirmek (Tikkun olam) Yahudi değerler arasında önemli bir yer kaplar.¹⁹²

Butler, Yahudi toplumunun kimseye güvenmediğinden dolayı Yahudilerin hep birbirleriyle olduklarından ve aralarına kimseyi almadıklarından bahseder. Hatta eve gelen kişiye yöneltilen ilk sorunun “Yahudi olup olmadığı” olduğunu söyler. Yine aynı şekilde lisans/lisansüstü dönemlerde cinsel kimliğine yönelik ayrılıkçılığa yol açan sorularla muhatap olduğundan bahseder. Küçük yaşlarından itibaren bunlarla karşılaşan Butler, insanların bu ayrımcılıkların farkına varabilmesi ve yapılan dışlamalara son verilmesi adına çalışmalarını post-yapısalcılık üzerinden yürütür. Butler, 11 Eylül olaylarında veya İsrail-Filistin savaşlarında ortamdaki deneyimleri dolayısıyla kimlerin hayatlarının yas tutulmaya değer, kimlerinkinin yas tutulmaya değmez hayatlar olduğuna tanıklık etmesi onun kuir politikası, siyaset ve şiddet üzerine yaptığı çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Butler, sergilenen dışlayıcı tavırlar karşısında durmuş, her yaşamın değerli/biricik olduğunu savunmuş ve adaletsizliklere ses çıkarmanın ahlaki bir zorunluluğa dönüştüğünü vurgulamıştır. Butler’ın adaletsizliklere, devletin vahşetine ve ırkçılığın ses çıkarma zorunluluğunu kavramasının altında yatan en büyük nedenlerden bir tanesi de ikinci dünya savaşı ve toplama kampları hakkında öğrendikleridir. Butler’ın zihninde sosyal adalet fikrini doğuran nazi soykırımı, ona “yaşamın korunması gerektiğini, çünkü çok kırılgan olduğunu” da göstermiştir. Butler’a göre aynı şey bugünkü savaşlar ve adaletsizlikler için de geçerlidir.¹⁹³

Dolayısıyla denilebilir ki Butler’ın feminist felsefesinin odak noktasında yalnızca kadınlar yer almamıştır. Haksızlığa uğrayan ötekileştirilen herkes için feminist mücadeleler verilmiş, eşit hak talebinde bulunulmuş, kaderini kendi kendine tayin edebilen özgür yaşamların savunusu yapılmış, şiddetin ve adaletsizliğin her türlüşüne karşı ses çıkarılmıştır. Feminist hareketin başka ne gibi şekiller alacağını, hangi yeniliklerin bir parçası haline geleceğini tahmin etmek kolay değildir. Yapılan feminist çalışmalar ve bunun sonucunda elde edilen küçük ve aşamalı başarılar, tam bir eşitlik sağlamasa da, Yahudi feminizmi, kadının ve dezavantajlı birçok grubun konumunu iyileştirmede kümülatif bir etki göstermiştir.

¹⁹² Judith Butler, “Judith Butler Responds to Attack: ‘I Affirm a Judaism That Is Not Associated with State Violence’”, *Mondoweiss* (27 Mayıs 2024).

¹⁹³ Haaretz, “Judith Butler: As a Jew, I Was Taught It Was Ethically Imperative to Speak up (Part II)”, *Haaretz* (24 Şubat 2022).

SONUÇ

Geleneksel Yahudilikte kadının konumunu ve feminist düşüncenin Yahudi kadınların sosyal, dini ve kültürel rollerine olan etkilerini detaylı bir şekilde inceleyen, çeşitli perspektiflerden değerlendirmeler yapan bu çalışma, feminist hareketlerin, Yahudi kadınların yaşamında kapsamlı ve önemli dönüşümler yarattığını, Yahudi kadınların; din, politika, kültür ve iş alanlarında daha aktif hale geldiğini ve kadınların deneyimlerini de kapsayan yeni bir Yahudilik anlayışının gelişmekte olduğunu göstermektedir.

Yahudi geleneği incelendiğinde, Tanah'ta olumlu, aktif kadın profillerine yer verilse de, özellikle Halaka söz konusu olduğunda veya çeşitli kültürel bağlamlarda inanılan ve uygulananlar göz önünde bulundurulduğunda, tarihsel olarak erkek egemen bir yapıya tabi tutulmuş, ikincil rolde konumlandırılan kadın imajından bahsetmek kaçınılmazdır. Örneğin Yahudi hukukuna göre kadın, evlenene kadar babasının evlendikten sonra da eşinin mülkiyeti altındadır. Bunun yanı sıra Yahudi toplumundaki kurallara ve uygulamalara baktığımızda ailenin menfaatinin daha çok erkeğin onurunun korumasıyla ilişkilendirildiği görülür. Evlilik ve boşanma konusunda, erkeğin evli olmasına rağmen ikinci bir eş alabilmesi veya diğer kadınla evlilik dışı ilişki yaşaması durumunda, eşine boşanma hakkı doğmaması, fakat erkeğin "sebepsiz" yere eşini istediği zaman boşayabilmesi kadının ikincil konumunu destekleyen örneklerden bazılarıdır.

Diğer taraftan Yahudi kadınlara ve erkeklere atanan farklı roller, kadını evinin önemli bir figürü olarak nitelendirerek mahremiyet sınırlarını sıkı bir şekilde çizerken, erkeği daha çok dış dünyanın hâkimi olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden erkekler yaşamın birçok alanında aktif bir pozisyondayken, kadınlar ev dışı tüm alanlarda edilgen kalmış ve yabancı gözlerin tacizinden korunması gereken zayıf bireyler olarak düşünülmüştür. Bu algı, kadınların dini rehberlik yapamaması ve sinagoglarda kadınlara özel ayrı bölmeler yapılması gibi sonuçlar doğurmuştur. Tora'nın doğrudan muhatabı olarak kabul edilmeyen kadınlar, Tora öğreniminden ve birçok dini emirden uzaklaştırılarak dini alanda da eksik bir kutsallığa mahkûm edilmişlerdir. Özellikle Rabbani literatürde yer alan, kadınların düşük zihni kapasiteye sahip oldukları için öğretilen Tora'nın boşa gideceği gerekçesine dayalı Tora öğretiminin günah olduğu görüşü, Yahudi kadını yıllar boyunca dini öğrenimden alıkoymuştur. Onun yerine kadınlara, kendi görev alanı olan evle ilgili sorumlulukları üstlenmesi empoze edilmiştir. Bu noktada kadınlar; eşlerini cinsel açıdan tatmin etme, neslin devamını sağlamak için çocuk doğurma, eşinin ve çocuklarının sosyal-dini yaşamlarını destekleme, yemek yapma, bulaşık yıkama vb. ev işlerini yerine getirme, eşlerine sadık kalma gibi görevlerini yerine getirmek zorundadır. Bu özellikler göz önünde bulundurulduğunda erkeğin her açıdan yardımcısı konumundaki kadın, ancak bu görevleri yerine getirme şartıyla iyi bir eş ve anne olarak övgüye layık görülmüştür.

Asırlar boyunca geleneksel Yahudi toplumundaki kadınların dini ritüellerde ve toplumsal rollerde kısıtlamalarla karşı karşıya kalması, Yahudi kadınların eğitim, çalışma ve toplumsal katılım alanlarında fırsat eşitliği taleplerini beraberinde getirmiştir. 19. ve 20. yy'da Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınların toplumsal rollerini sorgulayan feminist hareketler, Yahudi kadını da etkilemiş ve onların bu hareketlere katılmasını sağlamıştır. Yahudi kadınlar, Amerikan feminist hareketin mücadelelerinde yer almış ve hatta öncülük etmişlerdir. Buna rağmen Amerikalı feministler, Yahudi kadınların feminist hareketlere katkılarını kabul etmemişlerdir. Fakat yine de Yahudi kadınlar mücadelelerinden vazgeçmemiş ve hedeflerine ulaşma konusunda kararlılıklarını sürdürmüşlerdir. Amerikan feminist hareketi içinde antisemitik ve göçmen karşıtı dışlamalarla karşılaşmalarına rağmen, Yahudi kadınlar özgürlükçü mücadelelerinden taviz vermemişlerdir.

Yahudi kadınların geleneğin sınırlarını aşma mücadeleleri ilk olarak kadın yardımlaşma kurumları aracılığıyla topluma entegre olma çabası ile başlamıştır. Bu süreçte, önde gelen Yahudi kadınlar, kadın ve çocukların ihtiyaçlarına yönelik sosyal hizmetler, eğitim ve hayırseverlik faaliyetleri sunan kuruluşlar kurmuşlardır. Kadınların oluşturduğu bu alanlar, onların dini ve sosyal hayattaki rollerini genişletmiştir. Bu doğrultuda kendi sorumluluklarına yeni tanımlamalar getiren kadınların asıl hedefi, kamusal rollerinin toplum tarafından kabul edilmesini sağlamak olmuştur. Bu amaçla yardım faaliyetlerini yürütebilmek için Yahudi cemaatleri içerisinde dernekler kurmuşlardır. Kurulan bu derneklerin öncüleri olan Yahudi kadınlar, ilk dönemlerde gelenekçi bir çizgiyi takip etmişlerdir. Kadınları evin içinde güçlendirmeye çalışmış, genç kızların çeyizlerine yardımda bulunarak evliliğe teşvik etmiş ve ailenin önemine vurgu yapmışlardır. "Kadınlar her şeyden önce en çok anne olmalıdır" ideolojisiyle hareket edip kendilerini evlerinin içerisinden ifade etmeye çalışmışlardır. Fakat bu tür bir anlayış, geleneklerin kadınlara yüklediği rolleri devam ettirmiş ve kadınları kamusal alanın dışında tutmayı sürdürmüştür.

Zamanla kadınlar, geleneklerin ve toplumsal cinsiyet normlarını aşmak ve Yahudi toplumundaki kadınların rollerini daha da genişletmek için faaliyet alanlarını çeşitlendirmişlerdir. Bu dönemlerde farklı dünya görüşlerine, dini kimliklere ve ideolojilere sahip olan, farklı Yahudi cemaatleri içinde yaşayan kadın grupları, feminizm çatısı altında birleşerek mücadele etmişlerdir. Yahudi kadınlar Avrupa ve Amerika'da daha geniş ölçekte şekillenen feminist düşüncüyü, kendi dini kimlikleriyle harmanlama yoluna gitmiş, bunun sonucu olarak Yahudi feminizmi gelişim göstermeye başlamıştır. Böylece Yahudi kadınlar, Yahudi geleneği çerçevesinde kadın için çizilen her türlü sınırın yeniden değerlendirilebileceğini tartışmaya başlamışlardır.

İlk eleştiriler Halaka üzerine yoğunlaşırken sonrasında dinin temel kaynağı olarak görülen Tora'ya odaklanmışlar ve eleştirilerini de en temel konulara yoğunlaştırmışlardır. Geleneğin otoritesini tanrıdan değil, geleneksel metinleri yazan Yahudi din adamlarından, diğer bir ifadeyle eril zihniyetten, aldığını tartışarak otoritenin kaynağını sorgulamaya başlamışlardır.

Dolayısıyla, kadınları ötekileştiren ve onları yaratıldıkları ilk andan itibaren eksik ve sorunlu kabul eden, erkek merkezli kutsal metinleri kendileri için bağlayıcı görmemişlerdir. Normatif Yahudiliğin altının oyulmasını isteyen ama bir taraftan da gelenekle bağlarını koparmak istemeyen Yahudi kadınlar, kutsal metinler üzerinde hem kadınların ruhani ihtiyaçlarını dikkate alacak hem de kadınların deneyimlerini kapsayacak şekilde revize çalışmaları başlatmış, daha adil ve kapsayıcı bir din anlayışı geliştirmeyi amaçlamışlardır. Bu çalışmaların sonucunda Yahudi kadının hayatı pek çok noktada etkilenmiştir.

Yahudi tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar kız çocukları görünür hale gelmiştir. Doğdukları andan itibaren erkek çocuklarınıninkine benzer dini törenler düzenlenmiş, eğitim çağındaki kız çocukları, önceden sadece erkeklerin öğrenmesine izin verilen Yahudi dini eğitimini alabilir hale gelmiştir. Bunun yanı sıra kadınlar, sinagog yönetimlerinde ve topluluk liderliğinde daha aktif roller üstlenmeye başlamışlardır. Bu da gösteriyor ki feminist düşünce, Yahudi kadınların hayatında önemli ve olumlu değişikliklere yol açmıştır. Kadınları sosyal, kamusal, dini hayatta çok daha aktif kılmış ve Yahudi toplumu içerisinde kadınları söz sahibi bireyler haline getirmiştir.

Feminist düşünce sayesinde, geleneğin cinsiyet rollerine dair beklentilerinden sıyrılan Yahudi kadınların kendilik algılarında olumlu yönde değişimler yaşanmıştır. Kadınlar, kendi hayatlarını şekillendirme konusunda daha özgür hissetmişlerdir. Örneğin kariyer yapan Yahudi kadınların sayısı gittikçe artmıştır. Bunun sonucunda geleneksel olarak evlilik kurumu içine sıkıştırılan kadın imaj ve rollerinin dışına çıkmıştır.

Feminist çabaların merkezinde her ne kadar Yahudi kadının konumu yer alsa da, aynı zamanda feminist hareketin uğraşlarının tüm bu süreç boyunca sadece kadının statüsünü yükseltmeye yönelik olmadığı vurgulanmıştır. Özellikle İsrail-Arap çatışmasındaki ırkçı tavırlar, herkesin eşit hak ve hürriyet altında yaşamaya hakkı olduğu gerçeğinin göz ardı edildiği tek konunun kadın-erkek problemi olmadığını gösterir. Din, dil, ırk, cinsiyet, statü gözetmeksizin zulme uğrayan herkesin sesini duyurmak için yapılan çalışmalara bakıldığında, ötekileştirme problemlerinin döngüsellığı, insan yaşamını tehdit eden bir boyut kazanmıştır. Bu durumda Yahudi feminist hareket, toplumsal adalet ve eşitlik anlayışını çeşitli toplumsal grupların haklarını ve deneyimlerini de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Çok boyutlu bir yaklaşım öneren Yahudi feminizmi, toplumsal dönüşümü hedeflemiş ve daha kapsayıcı bir toplum için önemli çalışmalar yürütmüştür.

Feminist düşünce Yahudi kadınların ve kendini öteki hisseden tüm bireylerin hayatında bir dönüşüm yaratmayı hedeflemiş ve onların birçok alanda eşit ve aktif bireyler olmalarına olanak sağlanması gerektiğini savunmuştur. Ortaya konulan literatür, sadece Yahudi kadınların değil ötekileştirilen bütün bireylerin, yaşadıkları zorlukları anlama ve toplumsal eşitliğe yönelik daha kapsayıcı yaklaşımlar geliştirme noktasında katkıda bulunacaktır. Diğer bir ifadeyle, Yahudi feminizmi bağlamında geliştirilen düşünce, daha geniş bağlamda, her türlü eşitsizliğin ve zulmün anlaşılması ve giderilmesinde, yeni perspektiflerin geliştirilmesinde ve

ötekileştirilen bireylerin deneyimlerinin derinlemesine anlaşılmasında etkili bir kaynak olacaktır.

KAYNAKÇA

Adler, Rachel. "The Jew Who Wasn't There: Halacha and The Jewish Woman". *Off Our Backs* 2/6 (1972), 16-17.

Akdemir, Hüseyin. *Modern Ortodoks Yahudilik*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Aksel, Hesna Serra. "Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 139-166.

Alaskarova, Pari. *İlahi Dinlerde Kadının Statüsü (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Altınbaş, Deniz. "Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm". *Kadın Araştırmaları Dergisi* 9 (2010), 21-52.

Altuncu, Abdullah. *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Antler, Joyce. "Feminism in the United States". *Jewish Women's Archive*. 23 Haziran 2021. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/feminism-in-united-states>

Araz, Ömer Faruk. "Rabbani Yahudiliğin Teşekkülü: Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva Ekolleri". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 3/1 (2019), 185-202.

Ashton, Dianne. "Rebecca Gratz". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/gratz-rebecca>

Ayaz, Hacer. "Spivak'ın Madun Teorisi Bağlamında İbrahimî Dinler ve Feminizm". *The Journal Of World Women Studies* 8/1 (2023), 59-68. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.8154495>

Aydın, İbrahim Ethem. "Yeniden Yapılanmacı Yahudilik Hareketinin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Temel Hedefleri". *F. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 123-165.

Aydinalp, Esra Başak. "Varoluşçu Özgürlük Bağlamında Kadın: Simone de Beauvoir ve İkinci Cinsiyet". *Litera: Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 30/2 (2020), 465-488. <https://doi.org/10.26650/LITERA2020-0066>

Başaran, Burcu. *Radikal Demokrasi Kuramı Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Meselesi Judith Butler'ın Kuramsal Yaklaşımının Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Başaran, İsmail. *Muhafazakar Yahudilik*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Bayraktar, Gökhan. "İkinci Dalga Feminist Hareketin Feminizmin Gelişimindeki Dönüştürücü Rolü". *Advances in Women's Studies* 5/2 (2023), 49-56.

Bedir, Şefaat. *Bir Amerikan Yahudi Mezhebi: Yeniden Yapılanmacı Yahudilik*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Benjamin, Mara H. "Tracing the Contours of a Half Century of Jewish Feminist Theology". *Journal of Feminist Studies in Religion* 36/1 (2020), 11-31.

Berner, Leila Gal. "Hearing Hannah's Voice: The Jewish Feminist Challenge and Ritual Innovation". *Daughters of Abraham: Feminist Thought in Judaism, Christianity, and Islam*. Gainesville, FL: University Press of Florida, 2001.

Breger, Jennifer. "Trude Weiss-Rosmarin". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/weiss-rosmarin-trude>

Butler, Deidre. "Modern Jewish Thought and Jewish Feminist Thought: An Uncommon Conversation". *Religion Compass* 6/1 (2012), 51-71.

Butler, Judith. *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. çev. Başak Ertür. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Butler, Judith. "Judith Butler Responds to Attack: 'I Affirm a Judaism That Is Not Associated with State Violence'". *Mondoweiss*. 27 Ağustos 2012. Erişim 27 Mayıs 2024. <https://mondoweiss.net/2012/08/judith-butler-responds-to-attack-i-affirm-a-judaism-that-is-not-associated-with-state-violence/>

Çakar, Hümeysra. "Yahudilikte İlk Feminist Arketip Olarak Lilith". *Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu*. 71-92. Ankara: ASBÜ Yayınları, 2023.

Çatalkaya, Şerife Özketen. "Feminist Teolojinin Eril Tanrı Eleştirisi Bağlamında Bir Değerlendirme". *ATEBE* 11 (Haziran 2024), 57-78.

Çinpolat, Salih. "Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi". *Dini Araştırmalar* 20/51 (2017), 137-152.

Demirtaş, Dücan. "I. Yüzyıl Yahudi Toplumunun Bakirelik ve Mesih İnancı Bağlamında Tarihsel İsa Üzerine Dini Pragmatik bir Yaklaşım". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 2/3 (2019), 43-61.

Dinç, Umut. "Babatha'nın Arşivi: Roma İmparatorluğu'nda Bir Yahudi Kadının Hikayesi ve Ketuba Örnekleri". *Kültür Araştırmaları Dergisi* 17 (2023), 272-291.

Dufour, Lynn Resnick. "Sifting through Tradition: The Creation of Jewish Feminist Identities". *Journal for the Scientific Study of Religion* 39/1 (2000), 90-106.

Eroğlan, Fatih (ed.). "Tanah'ta Örnek Bir Kadın Modeli: Debora Ve Onun Hikayesi". *Tarihten Günümüze Yahudilik*. Ankara: İlahiyat Kitap, 1. baskı., 2022.

Eroğlan, Fatih. "Yahudi Kutsal Metinleri Çerçevesinde Kadın". *Her Dem Kadın (Kutsal Metinler ve İslâmî İlimlerde)*. ed. Dr. Gülşen İstek. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Feiner, Shmuel. "Haskalah Attitudes Toward Women". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/haskalah-attitudes-toward-women>

Fishman, Sylvia Barack. "The Impact of Feminism on American Jewish Life". *The American Jewish Year Book* 89 (1989), 3-62.

Glanzberg-Krainin, Deborah - Levitt, Laura. "Feminist Theory and Jewish Studies". *Religion Compass* 3/2 (2009), 241-252.

Greenberg, Blu. *On Women and Judaism: A View from Tradition*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1998.

Gürkan, Saime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı", 2012.

Gürkan, Saime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 5. Basım, 2015.

Gürkan, Saime Leyla. "Yahudilikte Kadın". *İbrahimi Dinlerde Kadın*. İstanbul, 2021.

Haaretz. "Judith Butler: As a Jew, I Was Taught It Was Ethically Imperative to Speak up (Part II)". *Haaretz* (24 Şubat 2022). <https://www.haaretz.com/2010-02-24/ty-article/judith-butler-as-a-jew-i-was-taught-it-was-ethically-imperative-to-speak-up-part-ii/0000017f-ef9c-d0f7-a9ff-efdd40bb0000>

Halperin-Kaddari, Ruth - Yadgar, Yaacov. "Between Universal Feminism and Particular Nationalism: Politics, Religion and Gender (in)Equality in Israel". *Third World Quarterly* 31/6 (2010), 905-920. <https://doi.org/10.1080/01436597.2010.502721>

Hediye, Yasemin. *Judith Butler ve Queer Kuram*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Hiçyılmaz, Muhammed İsmail. *Yahudilik'te Aile ve Kadın*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Hiçyılmaz, Muhammed İsmail. *Yahudilik'te Aile Ve Kadın*. Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Hyman, Paula E. *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*. Seattle: University of Washington Press, ts.

Hyman, Paula E. "Jewish Feminism in the United States". *Jewish Women's Archive*. 23 Haziran 2021. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/jewish-feminism-in-united-states>

Hyman, Paula E. "Yiddishe Froyen Asosiatsiye-YFA (Jewish Women's Association)". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/yiddishe-froyen-asosiatsiye-yfa-jewish-womens-association>

Işık, Mehmet Fatih. *Judith Butler'da Feminist Söylem ve İktidar*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Irshai, Ronit. "'And I Find a Wife More Bitter Than Death' (Eccl 7:26): Feminist Hermeneutics, Women's Midrashim, and the Boundaries of Acceptance in Modern Orthodox Judaism". *Journal of Feminist Studies in Religion* 33/1 (2017), 69-86. <https://doi.org/10.2979/jfemistudreli.33.1.06>

İçten, Erdinç. "Ketuba ve Aile İçi Sorumluluklar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 229-255.

Jewish Women's Archive. "Birth of Trude Weiss-Rosmarin, Editor and Commentator on American Jewish Life". Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/thisweek/jun/17/1908/trude-weiss-rosmarin>

Jewish Women's Archive. "Ezrat Nashim". Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/node/12146>

Jewish Women's Archive. "Ezrat Nashim's 'Jewish Women Call for Change,' March 14, 1972". Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/media/jewish-women-call-for-change>

Jewish Women's Archive. "Ray Frank". Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/womenofvalor/frank>

Kundakcı, F. Seda. "Feminizmde Yeni Yaklaşımlar- Judith Butler". çev. Hilal Onur İnce. *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, ts.

Kurt, Ali Osman. "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala". *Milel Ve Nihal* 7/1 (2010).

Kurt, Ali Osman. "Yahudilikte Levirat Evlilik Gelenegin Tutsak Ettiği Kadınlar". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/17 (2016), 245-266.

Kuzmack, Linda Gordon. "Lady Louise Rothschild". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/rothschild-lady-louise>

Las, Nelly. "International Council of Jewish Women". *Jewish Women's Archive*. 23 Haziran 2021. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/international-council-of-jewish-women>

Magnus, Shulamit S. "Feminist Jewish Ritual: The United States". *Jewish Women's Archive*. 23 Haziran 2021. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/ritual-in-united-states>

Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 1. Basım, 2021.

Morgan, Sue. "Feminist Yaklaşımlar". çev. Fuat Aydın. *Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'ten Günümüze)*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2. Basım, 2017.

Okudan, Aysel. "Feminist Teoloji Bağlamında Judith Plaskow ve Teolojisi". *Demokrasi Platformu Dergisi* 11/37 (2022), 348-364.

Ozick, Cynthia. "Notes toward Finding th Right Question". *American Jewish Thought Since 1934*. ed. Michael Marmor - David Ellenson. 221-225. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2020.

Öz, Ruveyda - Aksel, Hesna Serra. "Judith Butler'a Göre Kadının Özneliği Problemi". *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18 (2024), 128-139.

Peskowitz, Miriam B. *Spinning Fantasies: Rabbis, Gender, and History*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Plakow, Judith. "The Right Question is Theological". *On Being a Jewish Feminist*. ed. Susannah Heschel. 223-232. New York: Schocken Books, 1983.

Plaskow, Judith. "Spirituality in the United States". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/spirituality-in-united-states>

Plaskow, Judith. *Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective*. New York: Harper and Row, 1990.

Rogow, Faith. "National Council of Jewish Women". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/national-council-of-jewish-women>

Salihoğlu, Mahmut. "Yahudi Hukukunda Mamzer". *EKEV Akademi Dergisi* 15/47 (2011), 269-275.

Saliya, Derya Aybakan. *Judith Butler ve Post-Modern Feminizm*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Shalvi, Alice - Peck, Shulamit. "Blu Greenberg". *Jewish Women's Archive*. 17 Aralık 2021. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/greenberg-blu>

şeker, Cihat. "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı / Ahlakı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/44 (2015), 247-271.

Taş, Gün. "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri". *Akademik Hassasiyetler* 3/5 (2016).

Tirosh-Rothschild, Hava. "'Dare To Know': Feminism and the Discipline of Jewish Philosophy". *Feminist Perspectives on Jewish Studies*. ed. Lynn Davidman - Shelly Tenenbaum. Yale University Press, 1994.

Topcan, Özlem. *Yahudilik ve Hristiyanlık Din Geleneklerine Feminist Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Ullah, Neamat. *Yahudi Hukukunda Boşanma Ve Aguna Problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Umansky, Ellen M. "Females, Feminists, and Feminism: A Review of Recent Literature on Jewish Feminism and the Creation of a Feminist Judaism". *Feminist Studies* 14/2 (1988), 349-365.

Usta, Ayşe. "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış". *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 74-90.

Ünal, Asife. "Bat Mitsva Ve Günümüzde Yahudi Kadının Cemaate Katilimi". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Vana, Liliana. *Yahudilik'de Kadın (Epitroposluk-Kadın Dua Grupları-Evlenme)*. çev. Mehmet Aydın. Konya: NKM Yayınları, 2013.

Wenger, Beth. "Hannah Greenebaum Solomon". *Jewish Women's Archive*. Erişim 27 Mayıs 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/solomon-hannah-greenebaum>

Yasdıman, Hakkı Şah. "Yahudi Dininde Ailenin Yeri". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 241-266.

Yasdıman, Hakkı Şah. "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 97-121.

Zaidman, Nurit. "Variations of Jewish Feminism: The Traditional, Modern, and Postmodern Approaches". *Modern Judaism* 16/1 (1996), 47-65.

